

В. М. САМОРОДОВ, С. Л. КИГИМ

ПОСТАТІ

ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНИЦТВА
ПОЛТАВЩИНИ (XIX – XX ст.)

ПОЛТАВСЬКА ДЕРЖАВНА АГРАРНА АКАДЕМІЯ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ імені ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

*Історико-бібліографічна серія
«Постаті аграрної та біологічної
науки Полтавщини: факти,
документи, бібліографія»
Книга 11*

В. М. САМОРОДОВ, С. Л. КИГИМ

ПОСТАТІ ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНИЦТВА ПОЛТАВЩИНИ (XIX – XX ст.)

На посвяту 125-річчя заснування
Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського
та його відділу природи

Науковий редактор **В. М. Самородов**

Полтава
«Дивосвіт»
2016

УДК 57.081.1 : 069.01-059.1(477.53)
ББК 79.14 (4Укр-4Пол)
С 17

Історико-бібліографічна серія «Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини: факти, документи, бібліографія».

Заснована доцентом Полтавської державної аграрної академії В. М. Самородовим у 2005 р.

Рецензенти: В. В. Буйдін – кандидат біологічних наук, доцент;
К. Б. Фесик – заслужений працівник культури України.

Самородов В. М., Кигим С. Л.

С 17 Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX – XX ст.)/
За наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава : Дивосвіт, 2016. – 144 с.

ISBN 978-617-633-166-7.

Методом історично-наукового аналізу комплексно реконструйовано етапи життя та творчу спадщину знаних натуралістів та першопрохідців музейництва Полтавщини, перших завідувачів Полтавського природничо-історичного музею (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) – Михайла Олександровича Олеховського (1855–1909), Миколи Федоровича Ніколаєва (1882–1941?) та Валентина Федоровича Ніколаєва (1889–1973). Уперше найбільш повно систематизовано бібліографію їхніх наукових праць та публікацій про них.

Для широкого кола шанувальників історії, краєзнавства, музейників, усіх, кого цікавить багата на події й таланти історія Полтавщини.

УДК 57.081.1 : 069.01-059.1(477.53)
ББК 79.14 (4Укр-4Пол)

ISBN 978-617-633-166-7.

© Самородов В. М., 2016.
© Кигим С. Л., 2016.
© Дивосвіт, 2016.

Вступ

Особистість є найкоштовнішою,
найвизначнішою цінністю.

В. І. Вернадський

*Відомо, що музеї як осередки збереження
рухливих історичних, природних та мис-
тецьких цінностей завжди виконували над-
звичайно важливу роль у самоідентифікації
людей. Не є винятком і Полтавський
краєзнавчий музей імені Василя Кричев-
ського, літопис діяльності якого починаєть-
ся від 1891 р.*

*Засновник музею, всевітньо відомий
учений-природознавець Василь Васильо-
вич Докучаєв у доповідній записці Пол-
тавському губернському земству виклав
основні завдання існування та розбудови
цієї абсолютно нової за напрямом діяльнос-
ті інституції. Перш за все вони полягали
у всебічному науковому дослідженні приро-
ди краю, широкій пропаганді природничих
знань та сприянні у вирішенні практичних
питань розвитку сільського господарства,
промисловості, народної школи тощо.*

Такий широкий спектр важливих та синтетичних напрямів вимагає наявності фрагментних та цілеспрямованих виконавців, перш за все в особі завідувачів музею. Слід зазначити, що в ті далекі часи фахівців такого профілю просто не існувало.

З огляду на це творчі біографії перших завідувачів тодішнього природного-історичного музею: Михайла Олександровича Олеховського (1891–1909), Миколи Федоровича Николаєва (1910–1915) та Валентина Федоровича Николаєва (1916–1922) – гідних продовжувачів ідей та справ В. В. Докучаєва – потребують усебічного вивчення.

Слід відзначити, що вдячні нащадки неодноразово займалися вивченням певних етапів біографій та творчих здобутків цих достойників. Найбільш плідні напрацювання в цьому напрямі здійснили В. Є. Борейко (1994, 1996), А. М. Буцава (2014), І. О. Власенко (1991, 1992, 1998), М. П. Гармаш (2008, 2009), Є. Конгин (1985), В. В. Коротенко (2000) та О. Б. Супруненко (1987, 1991). Свій внесок в історіографію цього питання зробили й автори цієї книги С. А. Кигим (1992, 2000, 2014) та В. М. Самородов (2006, 2014, 2015). Але публікації всіх згаданих авторів мають фрагментарний характер, адже вони висвітлюють окремі, найбільш цікаві біографічні факти.

Зважаючи на таку вікопомну подію, як 125-річчя Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, слід донести сучасникам найбільш повну інформацію про перших завідувачів цієї знакової для України культурно-освітньої установи та гідно оцінити їхній внесок у її становлення та розвиток.

Репрезентована праця засвідчує, що вони були справжніми натуралістами в найширшому розумінні цього слова. Довгі роки перші завідувачі музею замислювались лідерами з вивчення природи Полтавщини. Вони брали активну участь у створенні в Полтаві Бота-

нічного саду (М. О. Олеховський) та мережі природно-заповідних об'єктів (М. Г. Николаєв та В. Г. Николаєв). А отже, вони перетворили музей на центр практичної природничої роботи.

Разом із цим книга доводить, що ці діячі були людьми великої гості та глибинної гідності, поєднавши в собі аналітичність мислення з наполегливою працею. Вони створювали навколо себе особливий моральний простір, мали здатність організовувати людей навколо інтелектуальної та духовної діяльності. Саме через це музей збагатився багатьма унікальними зібраннями, які ніким не поступались колекціям всесвітнього значення.

Подвижники на культурницькій ниві України М. О. Олеховський, М. Г. Николаєв і В. Г. Николаєв творчо співпрацювали з учнем В. В. Докучаєва, видатним натуралістом і мислителем В. І. Вернадським. Володимир Іванович виділяв їх як «науково працюючих» у «дорогоцінному земському музеї в Полтаві». Саме про таких людей, як згадані добродії, можна віднести такий вислів В. І. Вернадського: «Особистість є найкоштовнішою, найвишарпанішою цінністю».

Запропонована читачу книга сповна розкриває справедливість такої оцінки перших завідувачів музею, які заслуговують на вдячну пам'ять нащадків та пильну увагу дослідників. Вона збагачена новими, раніше невідомими фактами та фотографіями. На її сторінках наведені найбільш повні родоводи Олеховських та Николаєвих, які до цього ніколи не публікувались.

Автори висловлюють щирі вдячність добродіям, які надали свої спогади та ілюстративні матеріали, щоб ця книга була більш аргументованою та цікавою: Н. В. Місостовій (м. Харків), Є. В. Клімченко (м. Київ), Н. М. Литвиненко (м. Київ), В. А. Таврилюку (м. Умань), Ю. Г. Терещенку (м. Умань).

ГЛАВА 1

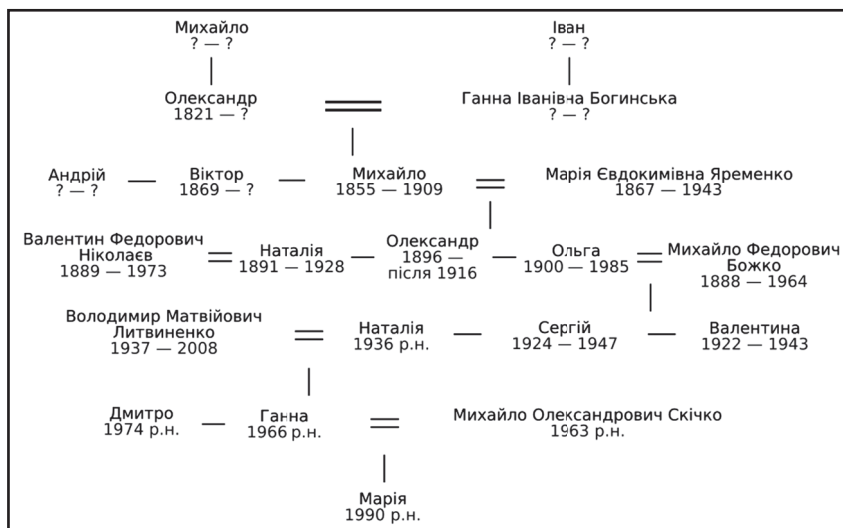
Один із кращих людей Полтави

*Музей для Михайла Олександровича
[Олеховського] стає тим центральним
пунктом, до якого сходились
і навколо якого групувались
усі життєві інтереси...*

Я. Ж. Імшенецький

Михайло Олександрович Олеховський 29(16).04.1855 р. – 24 (11).12.1909 р. – природознавець, краєзнавець, музеєзнавець, народився в м. Кременчуці в сім'ї статського радника Олександра Михайловича Олеховського та дочки титулярного радника Ганни Іванівни Богинської. Батько М. О. Олеховського (1821 – 1895) навчався в Полтавській губернській гімназії, якої з певних причин не закінчив. У 15-річному віці розпочав кар'єру чиновника, вступивши на посаду канцеляриста. Був почесним членом Губернського опікунства дитячих притулків та його діловодом, статським радником. Обирався почесним мировим суддею Кременчуцького повіту, був нагороджений низкою державних орденів та медалей [47]. У 1888 р. родина Олеховських (Олександр Михайлович, дружина та один із трьох синів – Віктор, 1869 р. н.) затверджена потомственими дворя-

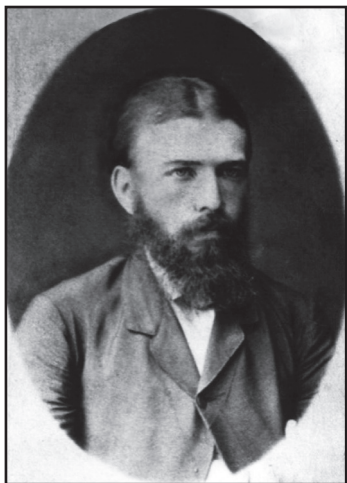

Родовід Олеховських

нами і внесена до 3-ї частини родовідної книги Полтавської губернії [59]. Сини Михайло та Андрій (навчався в Лубенській гімназії), вочевидь, через участь у революційному русі не були визнані дворянами. Варто зазначити, що прізвище вченого в російському варіанті писалося через «Ъ» (Ольховскій), тому, на думку дослідника його родоводу, відомого полтавського архівіста В. В. Коротенка, правильно було б писати його прізвище як «Оліховський» [47, с. 85]. У Полтаві родина Олеховських мешкала у власному будинку по вул. Кузнецькій (куток Нова Будова), пізніше Пушкінській (нині вул. Пушкіна). Як зазначено в списку домовласників за 1896 р., будинок належав батьку Михайла Олександровича – Олександру Михайловичу Олеховському [60]. Одноповерховий будинок під № 109 після численних перебудов зберігся до нашого часу.

*Михайло Олеховський
у 14 років. 1869 р.*

*М. О. Олеховський –
студент Імператорського
Новоросійського університету*

М. О. Олеховський навчався в гімназії, згодом – в Імператорському Харківському університеті Святого Володимира (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). У 1879 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Новоросійського університету в Одесі (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) з присвоєнням звання кандидата природничих наук. Був учнем видатного вченого-біолога, лауреата Нобелівської премії І. І. Мечникова. Доречно зазначити, що в тодішній Російській імперії згідно із законом про вчені ступені від 1819 р. ступінь кандидата наук присвоювався особам, які по закінченні університетів представляли вагомі наукові праці.

Однак М. О. Олеховський не зміг повною мірою здійснити наукову кар'єру через революційну діяльність. Прізвище Михайла Олександровича включене до бібліографічного словника діячів революційного руху в Росії, де зазначено, що він був близько знайомим із революціонерами, членами Харківського революційного гуртка С. Ф. Коваликом та М. М. Барковим. Разом із народником М. Я. Стронським, уродженцем м. Лубни, улітку 1874 р. брав участь в антиурядовій агітації, розповсюдженні заборонених книг серед селян хутора Надії Колесникової (хут. Колесниківка) Кобеляцького повіту Полтавської губернії, за що був притягнутий до «дизнання політичного характеру». Перебував під суворим (пізніше негласним) наглядом поліції, який було знято в 1886 р. На цьому політичне переслідування М. О. Олеховського не припинились. У жовтні 1898 р. Михайлові Олександровичу, на той час завідувачу Полтавського природничо-історичного музею, висунули неправдиве обвинувачення й заборонили проживати в Полтавській губернії протягом 3-х років та займати земські посади, також він підлягав негласному нагляду поліції. М. О. Олеховський спростував ці звинувачення, і у квітні 1899 р. його поновили на роботі в земській управі. У 1903 р. з М. О. Олеховського вже остаточно зняли негласний нагляд поліції [27].

Трудову діяльність у Полтаві М. О. Олеховський почав на посаді земського статиста в статистичному бюро губернського земства. Працюючи тут, Михайло Олександрович створив досить цікаву працю під назвою «Очерк помещичьяго хозяйства в Лубенскомъ уезде», яка вийшла як додаток до V, VI томів Збірки з господарської статистики Полтавської губернії в 1886 р. Нетривалий час працював секретарем повітової земської управи, але справжнє покликання він знайшов у музейній роботі. Саме в цей час (1888–1894 рр.) на Полтавщині працювала експедиція з наукового комплексного природничо-історичного дослідження території губернії під керівництвом В. В. Докучаєва. Після закінчення досліджень В. В. Докучаєв звернувся до Полтавського губернського земства з пропозицією створити земський музей [40]. У листопаді 1890 р. земство доручило М. О. Олеховському зберігання та впорядкування експедиційних колекцій, а в 1891 р. його обрали на конкурсній основі завідувачем природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Музейній справі М. О. Олеховський віддав майже 19 років життя, а в перші роки роботи закладу він був його єдиним штатним працівником [31].

У своїй діяльності М. О. Олеховський керувався проектом ста-

туту земських природничо-історичних музеїв, виробленим за ініціативою В. В. Докучаєва Петербурзьким товариством природодослідників. Перший науковий краєзнавчий музей створений ученим у Нижньому Новгороді в 1885 р. після дослідження губернії (нині цей музей входить до Нижегородського державного історико-архітектурного музею-заповідника), а в 1899 р. згідно з планом В. В. Докучаєва створено музей Таврійського губернського земства в Сімферополі (з 1921 р. – Центральний музей Тавриди). М. О. Олеховський ознайомився з експозиціями цих музеїв, а також за порадою В. В. Докучаєва – з Московськими історичним та сільськогосподарським музеями [31].

М. О. Олеховський розробив план облаштування музею, згідно з яким він складався з двох відділів: наукового (з геологічним, палеонтологічним, ґрунтовим, ботанічним, зоологічним підвідділами) і практичного (з підвідділами корисних копалин, сільськогосподарським, кустарним). У вересні 1891 р. управа надала музеєві тимчасові приміщення: спочатку флігель при будинку губернської земської управи з трьома маленькими кімнатками, пізніше – підвальний поверх старого двоповерхового будинку управи, куди й були перенесені експонати, які зберігались у різних місцях головного будинку. В основу музею лягли природничі колекції, зібрані експедицією В. В. Докучаєва: 4 тис. зразків ґрунтів, 500 зразків гірських порід та залишків викопної фауни, гербарій рослин із 862 аркушів. Важливим надбанням музею стала подарована В. В. Докучаєвим колекція, яка розкривала його вчення про ґрунтові зони. Вона складалась зі схеми розподілу ґрунтових зон у Північній півкулі, вітрини із зразками ґрунтів (у пробірках) з п'яти зон: бореальної, або тундрової, тайгової, чорноземної, аеральної, або пустельної, та латеритної (волого-спекотних країн), а також 23 зразки з різних пунктів Європейської Росії, Кавказу, Туркестану, Індії, Цейлону [40]. У звіті музею зазначено: «Колекція начебто знайомить із закономірним розподілом ґрунтів на земній кулі, поясами, починаючи від полюсів до екваторів, і становить живий інтерес для кожної освіченої людини. Вона доступна розумінню навіть учнів нижчих шкіл» [3]. Значним поповненням музею стали зразки гірських порід, палеонтологічні залишки, зібрані під час додаткових геологічних обстежень Полтавського, Хорольського, Кобеляцького, Миргородського, Кременчуцького повітів Полтавської губернії, проведених улітку 1891 р. М. О. Олеховським разом із В. І. Вернадським і В. В. Докучаєвим, у яких узяли участь студент Санкт-Петербурзького університету В. Д. Батюшков та послідовник В. В. Докучаєва М. К. Савич. Під час екскурсій здійснено фотографування цікавих відшару-

вань та мальовничих пейзажів (понад 30 світлин). У 1892 р. завідувач музею виїздив разом з учнем В. В. Докучаєва, ґрунтознавцем, гідрологом П. В. Отоцьким у Полтавський, Кобеляцький, Миргородський, Лохвицький, Пирятинський, Золотоніський і Лубенський повіти з метою фотографування «найбільш типових у ґрунтово-геологічному відношенні місцевостей» для ілюстрування популярного нариса природи Полтавської губернії, видання якого готував В. В. Докучаєв. У екскурсії по Кобеляцькому повіту взяв участь дослідник цього повіту в складі експедиції В. В. Докучаєва А. Р. Ферхмін [40].

У 1897 р. М. О. Олеховський разом із В. І. Вернадським виїздив до Кременчука, де в земській каменоломні знайшли шматки червоного залізняка, який, за визначенням дослідниці – хіміка-аматора О. М. Родзянко, містив 73% заліза, а також до села Гавронці Полтавського повіту, де знайдено бобову руду. Зразки цих порід були раніше доставлені в музей, і саме М. О. Олеховський показав їх В. І. Вернадському [36].

У цьому ж році М. О. Олеховський здійснив екскурсію з німецьким ботаніком і мікологом Ернстом Х. Л. Краузе, який зацікавився флорою степів і солонців і приїхав у Полтавську губернію за порадою відомого ботаніка та географа Г. І. Танфільєва. Опис екскурсії до Костянтиноградського повіту та до с. Василівка Кременчуцького повіту Е. Краузе опублікував у журналі «Globus» (1897 р. – Т. LXXII, № 20). У цій публікації він висловлює щиру вдячність М. О. Олеховському, ботанікам Б. Г. Левандовському та Г. І. Танфільєву за дружню допомогу. Переклад цієї статті російською мовою, а також статті В. І. Вернадського про результати досліджень місць знаходження залізної руди планувалось опублікувати як додатки до видання повного опису Полтавського музею та його діяльності. Та, на жаль, ці плани не були здійснені. Стаття В. І. Вернадського під назвою «Ознаки залізних руд в Полтавській губернії» надрукована в журналі Полтавського сільськогосподарського товариства «Хуторянин» (1897 р., № 32). Рукопис перекладу статті Е. Краузе російською мовою «Очерк растительности (части) Полтавской губернии» (20 аркушів), написаний на папері із штемпелем паперової фабрики князя Паскевича, зберігається в науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (автора перекладу не встановлено) [26].

У 1898 р. за клопотанням співробітника Московського сільськогосподарського інституту В. В. Вінера завідувач музею відбирав зразки ґрунтів, необхідні для їх оцінювання шляхом штучних культур. Цим самим М. О. Олеховський дуже прислужився

Естественно-Исторический
МУЗЕЙ
ПОЛТАВСКАГО
ГУБЕРНСКАГО ЗЕМСТВА.

1903 г.

Въ Геологическій
Комитетъ.

ПОЛТАВА.

На отсутствіи прошлаго
года было произведено, по
прошлой Полтавскому Губернскому
Земству, Геологическому Комитету
Комитету Геологическому Мо-
розвскому изслѣдованію
поверхности и топографіи въ
окрестности села Св. Петра
и Покрова. Въ началѣ прошлаго
года Геологическим Комитетомъ
сообщено, что онъ присту-
пилъ къ изслѣдованію релье-
фа и топографіи въ окрестности
и въ Св. Петра и Покрова и что
его труды будутъ выданы

Из святих книг и переписки
 5 Марта я получила известие
 Морозову письмо со сообщением,
 что Рудберг и его жена Ворони
 ассигновали 500 рублей на про-
 джение исследований Исмаилов
 Комиссия в 1903 году, и с тех пор
 возобновились регулярные про-
 служки исследований, но эти
 не получили. 19 апреля известие
 было ему вкратце сообщено.
 Если труды Исмаилова Морозов
 в которых помещены результаты
 его исследований Исмаилов
 Комиссия, еще не вышедши в свет,
 то Исмаилов просит покрывать
 просит Зоологический Комитет
 Тем не отказавшись одобряя
 прислать книгу той же
 труда, которая относится

к Полтавській губернії а особливо
особливо ми орудом приїзду посподом
Морозова в Полтавську губернію
в цьому році.
Зодружцію Мухом М. Олександр

Лист М. О. Олександровського до Геологічного комітету (С. Петербург)
з питання дослідження Висачківського пагорба. 1903 р.

проведенню оцінювальних робіт, які після зазначених досліджень В. В. Вінера набули широкого розголосу [30].

У 1901 р. М. О. Олеховський разом з В. І. Вернадським відвідав знамениту археологічну пам'ятку – Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку на Лубенщині. Про це В. І. Вернадський згадує у своєму щоденнику: «...Я зробив з Олеховським дводенну, здається, поїздку в Лубни та в Гінці» [32, с. 130]. Цього ж року М. О. Олеховський та В. І. Вернадський за завданням Полтавського губернського земства вивчали геологічну будову Висачківського пагорба, розташованого в річковій долині поблизу злиття річок Сула, Сулиця та Удай неподалік села Висачки Лубенського повіту. Тоді ж були зібрані зразки гірських порід, які пізніше М. О. Олеховський надіслав до Московського університету В. І. Вернадському. Учений підготував довідку про будову цього об'єкта, про що згадує в листі до своєї дружини Н. Є. Вернадської, надісланому з Москви до Полтави: «В Олеховського залишилась моя записка про Висачківську екскурсію – він узяв її переписати й хотів надіслати, якщо є можливість, дістань її, а то вся моя поїздка буде втрачена» [35, с. 64]. У науковому архіві музею зберігаються матеріали з історії дослідження Висачківського пагорба, серед яких значний інтерес становить листування М. О. Олеховського з відомим польським мінералогом, геологом Санкт-Петербурзького геологічного комітету Ю. А. Морозевичем, який на запрошення Полтавської губернської земської управи в 1902 р. здійснив детальне наукове дослідження Висачківського пагорба з метою з'ясування господарського значення діабазу та гіпсу для Полтавської губернії (один із листів М. О. Олеховського, який зберігається у НА ПА КМ).

За клопотанням М. О. Олеховського в 1903 р. геологічний комітет надіслав до полтавського музею звіт Ю. А. Морозевича (друкований текст зі схемами, фотовідбитками), який супроводжував лист за підписом директора комітету, видатного геолога й палеонтолога Ф. М. Чернишова [25].

Улітку 1902 р. М. О. Олеховський та В. І. Вернадський обстежили місцевість у Хорольському повіті, де поблизу с. Мелюшки виявлена кварцова руда із часточками золота. Висновки обстеження доведені до відома Полтавської земської управи. Пізніше, у 1906 р., В. І. Вернадський поштовою листівкою звернувся до М. О. Олеховського з проханням повідомити йому про публікації із цього питання полтавського історика, краєзнавця Л. В. Падалки в часописах «Рідний край» та «Громадська думка». До цього часу лист-відповідь завідувача музею не знайдений. Установлено, що публікацій із цього питання в згаданих часописах не було [36].

У 1903 р. завідувач музею здійснив три екскурсії. Першу – на околиці Полтави для відбору зразків гумусового лесу на прохання завідувача агрономічної лабораторії Московського університету професора О. М. Сабаніна. У березні 1903 р. він звернувся за порадою В. І. Вернадського до Михайла Олександровича з листом, у якому просив надіслати для досліджень 3–4 пуди гумусового лесу, а також один пуд лесу, який лежить над гумусовим лесом, і породи, які залягають на 0,3 м під гумусовим лесом. Друга екскурсія – у Струківський степ Костянтиноградського повіту, де збереглися залишки цілинних степів. Під час екскурсії зібрана значна кількість характерних видів степової рослинності, а також сфотографовані стереоскопічним апаратом типові степові ландшафти. Остання екскурсія проведена разом із членом музично-етнографічної комісії Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, оперною співачкою та фольклористкою Є. Е. Ліньовою, яка приїхала до Полтавської губернії для запису на фонограф місцевих народних пісень, зокрема весільних. Тоді ж завідувач музею запропонував їй відвідати в Костянтинограді видатного українського графіка, фольклориста, знавця кобзарства П. Д. Мартиновича, який об'їхав усіх відомих бандуристів Полтавщини, у тому числі й Остапа Вересая, вивчив їхні наспіви, талановито передаючи індивідуальну манеру кожного виконавця [51].

М. О. Олеховський науково опрацював колекції Докучаєвської експедиції, збори корисних копалин професора Харківського університету М. О. Гурова, інші надходження музею. Опис колекції музею М. О. Олеховський проаналізував у звіті Полтавської губернської земської управи за 1891 р. Звіт видано окремою брошурою накладом 1500 екземплярів під назвою «Полтавский земский Естественнно-исторический музей» і надіслано головам повітових управ, лікарям, учителям із метою залучення їх до подальшого сприяння діяльності земського музею [37].

Діяльність завідувача музею сприяла тому, що багато аматорів, державних установ безоплатно передавали свої колекції музею. У перші два роки музей збагатився на 1700 експонатів, які були пожертвовані 31 особою. Серед них – цікава колекція чучел птахів та звірів (понад 300 екземплярів) генерала Шульговського, яка включала рідкісні вже на той час види – орлан-білохвіст, скопа, колпиця, гагара червоновола та ін. Цінним надбанням музею стали праці генерала Й. І. Жилинського – карти, креслення, розрізи з дослідження заболочених річкових долин, артезіанських колодязів Полтавської губернії, які доповнили ґрунтово-геологічні дослідження

експедиції В. В. Докучаєва гідрологічними. У 1899 р. музей нараховував 17226 експонатів, з них 7888 зібрані під час експедицій, 1361 куплений, 7974 подаровані [41].

До музею надходили не тільки місцеві збірки, а й експонати з різних куточків світу, які поповнили загальноосвітній розділ музею. Значні зібрання надійшли від полковника П. П. Бобровського, з яким М. О. Олеховський познайомився у 1894 р. Завідувач музею попросив кадрового військового, на той час капітана артилерії російської армії, поповнити колекції невеликого на той час земського музею. Павло Павлович радо відгукнувся на ідею створення в музеї «збірки класичних старожитностей» і до 1917 р. подарував музею понад 3 тис. предметів з археології, нумізматики, мистецтва, етнографії, зібраних під час подорожей до Єгипту, Туреччини, Греції, країн Близького й Далекого Сходу, Африки, на Кавказі та в Криму [31]. Колекція П. П. Бобровського (на жаль, значна частина її втрачена в часи воєнних лихоліть), яка поклала початок музейному відділу народознавства, і нині прикрашає своїми раритетами експозицію музею.

Найважливішим надбанням музею стало пожертвування в 1906 р. лубенською поміщицею, меценатом, видавцем, громадською діячкою К. М. Скаржинською свого музею в с. Круглику. Це 20 тис. експонатів, з яких 3836 – з природознавства (мінералогії, геології, біології), і 4 тис. томів наукової бібліотеки. Разом із цим передане й експозиційне обладнання (вітрини, шафи). У доповіді М. О. Олеховського Полтавському губернському земству з приводу будівництва нового приміщення для музею у зв'язку з пожертвуванням Катерини Миколаївни зазначалось: «Дарунок К. М. Скаржинської, яка збрала на свої кошти біля міста Лубен багатий музей, головним чином з історії, археології та етнографії краю, відразу поповнили слабку сторону музею Полтавського губернського земства й дали йому можливість охопити всі сторони місцевого життя» [2].

У 1899 р. виданий короткий каталог колекції музею. На той час вона нараховувала 17226 предметів, основна частина яких зібрана особисто М. О. Олеховським під час досліджень губернії за дорученням земства [41].

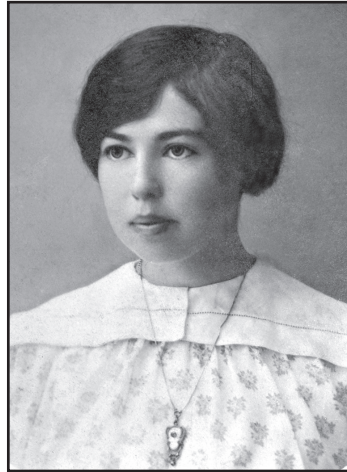
Цікаво, що до музейної роботи М. О. Олеховський залучав і членів своєї родини – дружину Марію Євдокимівну, дочку Наталію та сина Олександра. У звітах музею є відомості про те, що дружина передала музею гербарій рослин – близько 70 видів, зібраний поблизу Опішні [41], а Олександр (гімназист, згодом студент Петровської сільсько-господарської академії) збирав і визначав колекції комах [50].

У спогадах В. Ф. Ніколаєва знаходимо відомості про сина

М. О. Олеховського – Олександра (1896–1916): «Восени 1916 р. брат моєї дружини, Шура, після закінчення середньої школи [насправді реального училища в Полтаві] поїхав до Москви й вступив до Петровської сільськогосподарської академії [нині Російський державний аграрний університет МСГА імені К. А. Тімірязєва], ми знали, що студентство академії було одним із найбільш революційно налаштованих і було не в пошані уряду. У ній у цей час викладав і К. А. Тімірязєв – один із найбільш прогресивних учених нашої країни. Очевидно, Шура перебував у лавах якоїсь революційної партії, й за доносом у нього на квартирі жандарми провели обшук, під час якого він сильно застудився й згодом помер по дорозі на південь, де жила його дружина» [29]. Мабуть, О. М. Олеховський був освіченим різноплановим біологом, не виключене і його захоплення ентомологією. Так, майбутній знаний ентомолог Д. Оглоблін, згадував, що йому довелось визначати колекції комах, які зберігались у музеї, серед яких він називав і збори О. М. Олеховського [50].

Про свою першу дружину, старшу доньку М. О. Олеховського Наталію (1891–1928), Валентин Федорович зазначає, що вона в 1913 р. закінчила історико-філологічне відділення Московських вищих жіночих курсів, спеціалізувалась з історії Західної Європи. Деякий час Наталія Михайлівна працювала у відділі народної освіти губернської земської управи, пізніше через важку хворобу (туберкульоз) узагалі полишила роботу й рано пішла із життя [29]. Відомо, що вона померла в м. Сухумі, в той час В. Ф. Ніколаєв працював у Сухумському відділенні Всесоюзного інституту рослинництва (згодом Сухумська станція субтропічних рослин, нині Абхазький науково-дослідний інститут сільського господарства АН Республіки Абхазія). За спогадами нащадків М. О. Олеховського, вона була похована в саду, нині на тому місці розбитий парк [29].

Молодша донька Михайла Олександровича Ольга (Люся, у заміжжі Божко) закінчила гімназію, спочатку мешкала з матір'ю Марією Євдокимівною у м. Нахичевань-на-Дону (нині в складі Преле-

*Старша донька
М. О. Олеховського Наталія*

*Онука М. О. Олеховського
Наталія Литвиненко*

тарського району м. Ростов-на-Дону). Її чоловік Михайло Федорович Божко закінчив церковнопарафіяльну школу, працював завгоспом у поліклініці. О. М. Божко була домогосподаркою, за спогадами її доньки Наталії, багато читала, писала вірші й була мудрою жінкою. На початку 1950-х рр. із родиною переїхала до Києва, де й нині живуть її нащадки. Онука М. О. Олеховського, донька О. М. Божко Наталія Михайлівна (у заміжжі Литвиненко), закінчила біологічний факультет Київського університету імені Т. Г. Шевченка, ботанік, кандидат біологічних наук, довгий час працювала старшим науковим співробітником лабораторії цитології Центрального республіканського ботанічного саду (нині Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка НАНУ) [29].

Важливим аспектом діяльності Полтавського музею був педагогічний напрям. При земському музеї складались колекції з природознавства – ґрунтів, корисних копалин, комах. З метою їх придбання до музею звертались навчальні заклади, музеї, агрономічні установи, сільськогосподарські товариства тощо. Так, у 1903 р. колекцію ґрунтів за «ґрунтовими зонами» запросило народне училище Бакинської губернії й Дагестанської області [15]. Цього ж року колекцію «ґрунтових зон» одержав педагогічний музей Кавказького навчального округу в Тифлісі [16]. У 1904 р. колекція ґрунтів надіслана Лубенській сільськогосподарській школі 1-го розряду, а в 1905 р. – Бориспільській сільськогосподарській і ремісничій школі 1-го розряду Переяславського повіту [17]. Один пуд чорнозему для мінералогічної колекції Тверського губернського земства в 1904 р. присила надіслати «Майстерня наочних навчальних посібників фізичних і хімічних приладів Н. Симоновича» [19].

М. О. Олеховський надавав велике значення природничим колекціям для викладання низки дисциплін у сільськогосподарських школах. На його думку, ці навчальні заклади є найбільш підготовленими для того, щоб «користуватися послугами природничо-історичного відділу музею». Ураховуючи це, у лютому 1903 р. Михайло Олександрович виступив на засіданні Третьої агрономічної

наради з програмою природничо-історичних колекцій для сільськогосподарських шкіл. Програмою передбачались колекції, надані земським музеєм, а також матеріали, зібрані школою. При цьому полтавський губернський агроном П. М. Дубровський порадив із метою наукового ознайомлення місцевих агрономічних діячів та сільських господарів із природними умовами краю створити за допомогою музею також природничо-історичні колекції в повітових сільськогосподарських товариствах [61].

Для більш усебічного ознайомлення зі справою виготовлення шкільних наочностей, а саме створення шкільних колекцій шкідливих комах та циклів їхнього розвитку, М. О. Олеховський планував відкрити при музеї майстерні. За його планами, створені в них унаочнення повинні були постачатися до земських шкіл [31].

У 1902 р. музей перевели в інше приміщення – на верхній поверх новозбудованого просвітницького будинку імені М. В. Гоголя (нині приміщення Державного архіву Полтавської області). Ось як описує розташований там музей член Полтавського сільськогосподарського товариства Г. П. Камінський, який відвідав його у вересні 1902 р.: «Уся колекція музею поділяється на два великих відділи: науковий і практичний. До наукового відділу ввійшли колекції геологічні, ґрунтові, ботанічні, зоологічні, старожитностей і нумізматики. Практичний відділ складають колекції корисних копалин, сільськогосподарської й кустарної промисловості». Слід зазначити, що на той час колекційні збірки музею були ще не впорядковані, але завдяки поясненням М. О. Олеховського відвідувачі одержували повну інформацію [46, с. 818]. На початку 1909 р. в просвітницькому будинку імені М. В. Гоголя закінчено облаштування історичного, церковного та етнографічного відділів, у той же час природничий, археологічний, та історико-етнографічний «немісцевого характеру» (колекції П. П. Бобровського та К. М. Скаржинської) відділи музею були відкриті на третьому (мансардному) поверсі нового будинку Полтавського губернського земства. У 1909 р. М. О. Олеховський розпочав інвентаризацію музейних експонатів, які записувались до хронологічного та карткового каталогів. У першому експонаті розташовувались у хронологічному порядку їх надходження, сюди були включені всі виставкові (представлені в експозиції) експонати. Основні наукові предмети з повним їх описом заносились до карткового каталогу, а згодом розставлялись за системою, розробленою завідувачем музею. Ця система ставила за мету загальноосвітнє ознайомлення з природними умовами та історією Полтавської губернії [37].

Михайло Олександрович був помітною постаттю в науковому житті Полтави, його активна діяльність залучала до музейної справи талановитих людей, наукових діячів, дослідників, а також «широке коло людей, які могли бути корисні своїми знаннями, працями, діяльним співчуттям...». Співпрацював він із видатними вченими-природознавцями В. В. Докучаєвим і В. І. Вернадським; гідрологом Є. В. Оппоковим (допомагав опрацьовувати матеріали експедиції з вивчення річок і боліт, у яких виявлено багато торфу, тоді ж М. О. Олеховський вивчав системи торфорізнних і торфоробних машин, демонстрував спосіб їх застосування); археологом Д. М. Щербаківським, етнографами М. Ф. Біляшівським і Ф. К. Вовком [37].

Завідувач музею брав участь у багатьох заходах, які проводило земство, зокрема в розробці практичних питань розвитку сільського господарства: складав проекти й плани участі земства в справі закріплення летючих (дюнних) пісків. Для цього завідувач музею власноруч зібрав 85 зразків піщаних ґрунтів із різних повітів губернії. Паралельно із цим була розроблена й система заходів боротьби з процесами утворення ярів. М. О. Олеховський сприяв розвитку шовківництва на Полтавщині, давав консультації щодо переоцінки земель 1893 р., особисто проаналізувавши близько 200 зразків ґрунтів, відібраних у Полтавському та Зіньківському повітах. До речі, робота з визначення типів ґрунтів проводилась у маленькій хімічній лабораторії, якою користувалось і Полтавське дослідне поле. Його директор С. Ф. Третьяков згодом писав: «Товариство с. г. знайшло узгодження з Полтавськ. губ. зем. управою відносно користування цією лабораторією» [30]. Завдяки старанням М. О. Олеховського ця майже «саморобна» лабораторія в подальшому перетворилась у наукову лабораторію Полтавського дослідного поля.

Про різнобічну діяльність М. О. Олеховського свідчить його активна участь у роботі Полтавського сільськогосподарського товариства. На засіданні товариства 15 січня 1892 р. його обрали дійсним членом [54], а в 1899 р. за бездоганну службу на посаді завідувача музею став членом його правління [48], входячи до складу агрономічної комісії товариства. На засіданнях цього важливого підрозділу товариства Михайло Олександрович неодноразово ставив питання про участь його членів в організації сільськогосподарського відділу музею. Саме тут проходили засідання агрономічної комісії за участі таких її знаних членів, як С. Ф. Третьяков, Ю. Ю. Соколовський, П. М. Дубровський [58].

М. О. Олеховський неодноразово виступав на засіданнях товариства. 19 травня 1893 р. виступив із повідомленням про артезіан-

ські колодязі в Полтавській губернії, у якому обґрунтував необхідність детальних гідрологічних досліджень для їх облаштування. Це викликало жваву дискусію. Члени товариства висловили подяку доповідачу та побажали якнайшвидшого здійснення проєктованих досліджень ґрунтових вод губернії [54]. Після цього питання отримало всебічну підтримку на державному рівні. На засіданні сільськогосподарського товариства 23 червня цього ж року М. О. Олеховський виступив із повідомленням про піски в Полтавській губернії, яке було підготовлене за дорученням губернської земської управи. Під час обговорення цього питання більшість членів товариства підтримала пропозицію губернського агронома П. М. Дубровського про створення в губернії урядового або громадського органу з відповідними правами, який би здійснював спостереження за пісками, визначав способи користування ними та виконував роботи із закріплення пісків [54]. Завдяки цьому згадане питання вийшло за межі Полтавської губернії, стало предметом обговорення в сільськогосподарській раді Міністерства землеробства та державних маєтностей, було поставлене на обговорення в Державній Думі Росії. На засіданні товариства від 9 вересня 1898 р. М. О. Олеховський висловив думку про те, що в навчальних закладах слід вводити курс «народоведення», який, на думку Михайла Олександровича, повинен охоплювати всебічне природничо-історичне вивчення рідного краю [55]. Тому не дивно, що 27 квітня 1899 р. М. О. Олеховський брав участь у засіданні товариства, на якому професор В. В. Докучаєв виступив із доповіддю «О задачах учреждаемого Общества распространения в России сельскохозяйственных знаний и умений в связи с учением о зонах природы», на якому підтримав цікаву ініціативу великого натураліста [58].

Про зв'язки завідувача музею з Полтавським сільськогосподарським товариством свідчить його лист до Бюро з'їздів конезаводчиків, яке діяло при товаристві з 1895 р. У листі від 1 квітня 1904 р. М. О. Олеховський пропонує створити музейну колекцію про розвиток конярства в губернії, яка б включала карту з позначенням місць знаходження кінних заводів, фотознімки (стереоскопічні) коней та ін. [6]. У свою чергу з листом до завідувача музею звернулось відділення садівництва Полтавського сільськогосподарського товариства, яке запропонувало музею взяти участь в осінній виставці-базарі 1904 р. [11].

Земський музей надсилав сільськогосподарським товариствам Полтавської губернії природничі колекції. У 1904 р. Костянтиноградське сільськогосподарське товариство одержало колекції ґрун-

тів та геологічних зразків, за що листом висловило велику подяку М. О. Олеховському [18].

М. О. Олеховський тісно співпрацював із редакцією друкованого органу товариства – часописом «Хуторянин», на першій сторінці якого серед «найближчих і постійних співробітників газети», починаючи від 1896 р., значиться прізвище завідувача земського музею [58].

М. О. Олеховський виконував доручення науковців Полтавського дослідного поля, зокрема на прохання його директора С. Ф. Третьякова збирав «зразки найголовніших типів ґрунтів із різних місць губернії», особливо там, де проводились дослідження, – на полях сільськогосподарських шкіл. Відомо, що для цього Михайло Олександрович виїздив до Андріївської (Кобеляцький повіт) та Золотоніської сільськогосподарських шкіл [30].

З 1905 р. й до кінця життя М. О. Олеховський входив до складу економічної ради Полтавського губерньського земства.

У 1908 р. М. О. Олеховський ініціював проведення в рамках загальноосвітніх курсів для вчителів народних училищ Полтавської губернії так званих «пояснювальних читань» із природознавства, етнографії, сільського господарства. З архівних документів відомо, що читання тривали два дні по дві години.

Цікавим аспектом діяльності музею було складання посібників (колекції зразків ґрунтів, корисних копалин, карти, таблиці тощо) для навчальних закладів, зокрема сільськогосподарських шкіл. Уперше зразкову природничо-історичну колекцію для сільськогосподарських шкіл М. О. Олеховський представив у 1903 р. на агрономічній нараді в Полтаві [61]. Цього ж року колекція ґрунтів земної кулі за вченням В. В. Докучаєва, виготовлена Полтавським музеєм, експонувалась на педагогічному з'їзді міських учителів усього Кавказу в Тифлісі «як оригінальне й дуже цікаве наочне приладдя» [51]. Музейною колекцією ґрунтів скористався один із членів Полтавського гуртка любителів фізико-математичних наук для ознайомлення членів гуртка з ученням В. В. Докучаєва про ґрунтові зони [3].

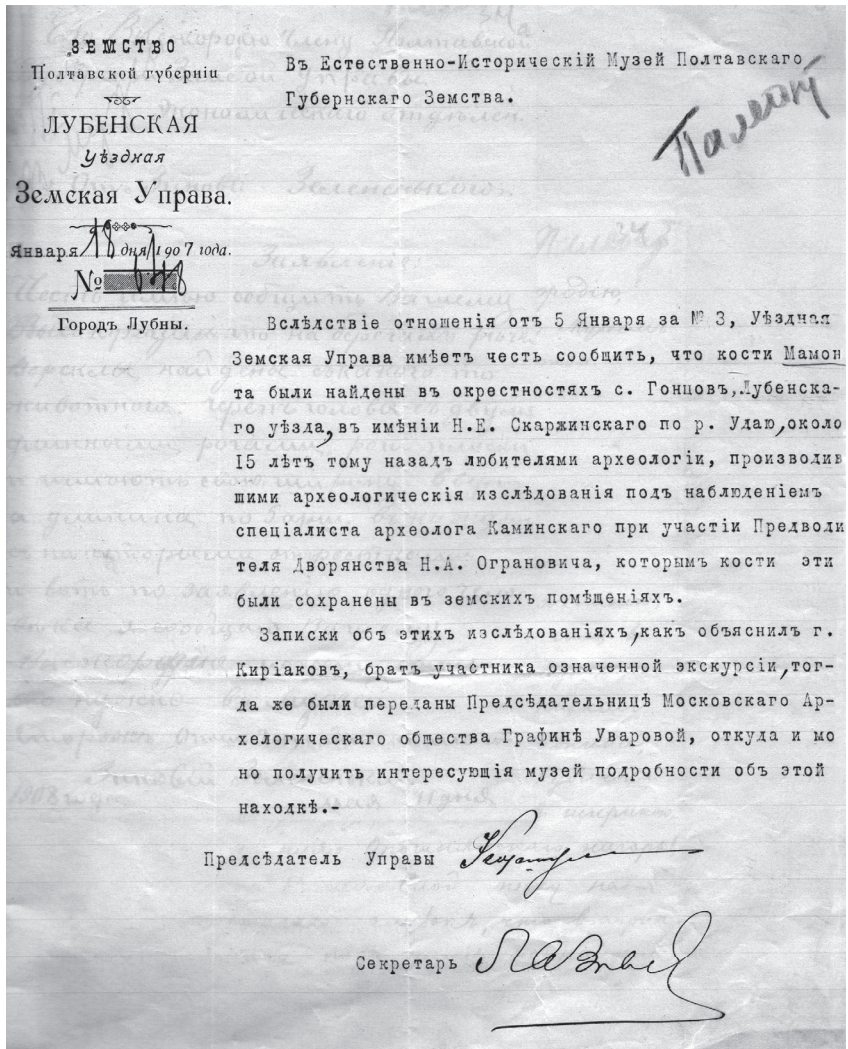
За часи завідування М. О. Олеховським музей підтримував зв'язки з різними науковими установами, навчальними закладами, зокрема з геологічним комітетом Міністерства землеробства та державних маєтностей, Харківським та Московським університетами, Зоологічним музеєм АН, обмінювався виданнями з багатьма товариствами природодослідників Петербурга, Москви, Києва, Варшавського університету, товариством дослідників природи при Харківському університеті, Російським

географічним товариством, Південноросійським ентомологічним товариством, Імператорським російським товариством акліматизації тварин і рослин, Московським зоологічним садом; редакціями журналів «Орнитологический вестник», «Русское энтомологическое обозрение», «Ежегодник по геологии и минералогии России» тощо [31].

М. О. Олеховському належить ініціатива створення в Полтаві ботанічного саду та Петровського парку. Зокрема він склав проект ботанічного саду. Цю установу Михайло Олександрович уявляв як науково-педагогічну інституцію. Згідно з його планом у сад необхідно ввести всі «елементи Полтавської флори й природно представити формації: степову, лісову, водно-лучну й піщану». Цим самим створення саду, на думку М. О. Олеховського, «мало б велике значення як просвітницьке, тому що дозволило б знайомитись із природою Полтавщини наочно, так і наукове, надаючи великий матеріал для спостережень та дослідів над життям представників місцевої флори» [52, с. 9].

М. О. Олеховський консультувався з професором ботаніки Харківського університету А. М. Красновим – організатором ботаніко-географічного саду при Харківському ветеринарному інституті. У Державному архіві Полтавської області у фонді Катерини Скаржинської (член Всеросійського товариства любителів природознавства) зберігається лист-відповідь відомого вченого музейному працівнику. У ньому видатний ботанік рекомендує закласти на території саду степову гірку, влаштувати басейни з підігрівом для водних і болотних рослин, створити ділянку Диканського лісу [1]. За клопотанням М. О. Олеховського Полтавська губерньська земська управа для ознайомлення зі степовою гіркою, влаштованою на території Ботанічного саду Харківського ветеринарного інституту, відрядила земського садівника І. М. Орловського (брав участь у насадженні Петровського парку та саду у дворі земської управи). З метою створення в ботанічному саду Диканського лісу в мініатюрі та одержання подарованої музею князем С. В. Кочубеєм колекції місцевих старожитностей до Диканьки виїздив археолог, співробітник управи Полтавського земства І. А. Зарецький [4]. Та, на жаль, хвороба та рання смерть М. О. Олеховського завадили реалізації цих ідей. Вони й по сьогодні не реалізовані в Полтаві, надто серед вузівської та академічної наукової спільноти.

Про різнопланову діяльність музею, широке коло захоплень його завідувача свідчать документи, що зберігаються в науковому архіві

Лист очільників Лубенської повітової земської управи про палеонтологічні знахідки на Гінцівській пізньопалеолітичній стоянці. 1907 р.

музею. Значний інтерес становить листування М. О. Олеховського з лаборантом кабінету порівняльної фізіології й гістології Харківського університету М. П. Марковим (пізніше – учений-зоолог, паразитолог, професор Харківського ветеринарного інституту). У листі від 19 березня 1907 р. М. О. Олеховський звертається до нього з проханням допомогти вирішити цілу низку питань, зокрема переговорити з препараторм університету Л. Ф. Манжосом (учень найкращого російського таксидерміста Ф. К. Лоренса) про виготовлення для Полтавського музею опудал тварин. Крім цього, ідеться про необхідність розмови з професором ботаніки В. М. Арнольдї стосовно обстеження залишків цілинних степів та продовження розпочатої в 1906 р. в Лубенському повіті вивчення степової та лісової рослинності. Михайло Олександрович нагадує також про необхідність розмови з колишнім завідувачем Нижньгородського природничо-історичного музею, професором геології М. А. Богославським щодо вирішення питання передачі колекції геологічних зразків, одержаних під час буріння в м. Харкові свердловин для артезіанських колодязів в обмін на зразки, здобуті під час буріння артезіанських колодязів для Полтавського міського водопроводу [8].

Професор Московського університету О. П. Павлов на прохання Михайла Олександровича консультував його з питання побудови для експозиції музею геологічного профілю. Про це свідчить лист (рукопис) відомого геолога й палеонтолога від 8 вересня 1909 р. [14].

У свою чергу до М. О. Олеховського звертались по допомогу вчені з різних наукових установ. Наприклад, у листі від 22 жовтня 1908 р. директор Зоологічного музею Імператорської Академії наук (Санкт-Петербург) Н. В. Насонов попросив переслати для вивчення черепи первісного бика та повідомити про наявність шкур, черепів чи кістяків диких баранів [23].

Про авторитет Полтавського музею свідчать листи численних кореспондентів не тільки з Полтавщини, а й з інших міст із пропозиціями передачі або купівлі природничих матеріалів: колекцій комах, опудал тварин, геологічних зразків, палеонтологічних залишків тощо. У 1901 р. завідувач Туркестанської публічної бібліотеки й музею повідомив про можливість пересилки до Полтавського музею зразків Ташкентського лесу та кахлів із Тамерланівських будівель [13]. Мешканець м. Маріуполя в листі від 1902 р. запропонував музею придбати власноруч виготовлене чучело тюленя, зроблене з померлої в зоопарку тварини [5]. Колекцію комах, зібраних переважно на Закавказзі, запропонував подарувати музею адресат із м. Кобеляки [9]. Відомий полтавський меценат полковник П. П. Бобровський

у листі від 2 листопада 1904 р. з Батумі повідомив про відправку до музею зразків лесу із Чакви, а також «чайних горіхів» для посадки (плоди рослини родини миртових мелалеуки) [12]. Конторою Костянтиноградської економії Струкових до музею надіслано вбитого журавля [10]. Козак М. Н. Гергель із Роменського повіту передав музею знайдені ним череп і кістки носорога [20]. Про знахідку рогів гігантського оленя на березі р. Ворскла в Солонівці, на землях Г. Бутовича, у 1908 р. музею повідомив завідувач Опішнянського двокласного зразкового училища [22]. Цю унікальну для Полтавщини знахідку придбав і згодом передав музею відомий майстер-гончар Іван Гладиревський. Міський уповноважений Миргородського повіту О. І. Ксьонзенко запропонував музею придбати колекцію опудал птахів (20 екземплярів), серед яких сірий журавель, крук, хижі птахи, качки, кулики [7]. Голова Лубенської повітової земської управи в листі від 18 січня 1907 р. повідомив про кістки мамонта, знайдені археологами в околицях с. Гінці в 1892 р. [21] (лист зберігається у НА ПКМ).

Кременчуцька міська управа листом від 10 вересня 1909 р. повідомила про відправку для музею гранітного каменю, добутого в Кременчуцькому міському кар'єрі [24].

За роки роботи М. О. Олеховського музей був учасником багатьох виставок – всеросійських та міжнародних:

1900 р. – Всесвітня виставка в Парижі, для якої на прохання Грунтового комітету М. О. Олеховський надіслав 16 типових зразків ґрунтів Полтавської губернії та пуд лесу, що експонувались у відділі російських ґрунтів разом із численними картами, науковою звітністю експедиції тощо, за які В. В. Докучаєву присудили найвищу нагороду – Grand prix [40];

1902 р. – виставка до XII Археологічного з'їзду в Харкові, на якій були представлені експонати етнографічного відділу музею, та Перша Всеросійська кустарно-промислова виставка в Санкт-Петербурзі, на якій завдяки старанням М. О. Олеховського перше місце здобули гончарні вироби кустарів Полтавщини (50 зразків орнаментальних мисок та тарілок) [57];

1903 р. – Міжнародна виставка костюмів у Санкт-Петербурзі (музей одержав диплом із правом на золоту медаль);

1903 р. – Перша українська художня виставка в пам'ять І. П. Котляревського; у приміщенні музею були виставлені картини художників М. А. Беркоса, С. І. Васильківського, В. О. Волкова, І. А. Зарецького, В. Г. Кричевського, П. Д. Мартиновича, Г. Г. Мясоедова [51];

1903–1904 рр. – науково-промислова виставка «Дитячий світ»;

Полтавський музей представив колекцію дитячих дерев'яних і глиняних іграшок, світлини дитячих іграшок, краєвидів, типів населення Полтавської губернії;

1909 р. – губернська сільськогосподарська виставка в Полтаві [52].

Не можна оминати участь М. О. Олеховського в діяльності однієї з найстаріших бібліотек Полтавщини – колишньої Полтавської громадської бібліотеки, нині Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, яка в 2015 р. відзначила 120-річчя від дня відкриття. З початку своєї діяльності Михайло Олександрович був не тільки її активним членом та річним передплатником, а й розбудовником. У міру своїх можливостей він брав участь у засіданнях правління книгозбірні. Крім цього, був постійним її меценатом – дарувальником низки книжок, які в той час були досить дорогими [53].

Помітну роль у культурному житті Полтави XIX–XX ст. відіграв Полтавський гурток любителів фізико-математичних наук, який гуртував навколо себе інтелектуальну інтелігенцію міста. Активну участь у його засіданнях, починаючи від 25 вересня 1899 р., брав Михайло Олександрович [56].

У середині 1909 р. через тяжку хворобу М. О. Олеховський залишає роботу, так і не здійснивши всіх своїх задумів. У некролозі, надрукованому у звіті музею за 1909 р., зазначалося, що багато з них лишилися не втіленими в життя, тому що «вони виходили за межі практичних можливостей цього часу й цих умов, залишаючись мрією, але мрією прекрасною як за задумом, так і за напрямом» [52, с. 27].

Помер М. О. Олеховський 11 грудня 1909 р. на 55-у році життя. У некролозі, надрукованому в газеті «Кієвські Вѣсти» від 21 грудня 1909 р., зазначалося: «Полтава втратила одного з кращих своїх людей: після тяжкої хвороби в губернській лікарні помер М. О. Олеховський... Як багато своєї праці, своєї живої душі вклав він у рідну йому земську справу, на користь рідного краю, тісний і близький зв'язок з яким він завжди відчував... Ще раз скажемо – хто буде писати історію культурної роботи Полтавського земства – поставити в ній покійного на визначне місце. Не буде забута тоді його участь, яку він брав у створенні всіх культурно-просвітницьких починань у Полтаві, його причетність до ініціативи побудови просвітницьких будинків і музею-бібліотеки, створенні проекту встановлення пам'ятника Котляревському, багато іншого» [27].

Слова поваги до М. О. Олеховського висловив і земський діяч, член Полтавського сільськогосподарського товариства Я. К. Імшенецький у некролозі, уміщеному в журналі «Хуторянин»: «З 1891 року, із часу

фактичного відкриття земського природничо-історичного музею й призначення Михайла Олександровича завідувачем цього музею, він усі свої сили, здібності віддавав дорогій для нього справі; музей для Михайла Олександровича стає тим центральним пунктом, до якого сходились і навколо якого групувались усі життєві інтереси покійного... він вклав у цю справу все своє життя без залишку. І він міг би зі спокійною совістю до кінця свого життєвого шляху сказати: «*Quod polui – feci, qui meliora potentes – faciant*» [45] («Що зміг – зробив, хто здатний на більше – хай робить», перефразований вираз «Я зробив усе, що міг, хто може, хай зробить краще»).

Після смерті М. О. Олеховського посада завідувача музею більш ніж півроку залишалась вакантною. У 1910 р. Полтавська губернська земська управа, відзначаючи заслуги М. О. Олеховського в становленні музею, ухвалила виділити 50 рублів на виготовлення та розміщення в музеї його портрета [43]. Після залишення Михайлом Олександровичем служби на 1909 і 1910 рр. йому виділено допомогу в сумі 900 рублів, а після його смерті – удіві на утримання сина в чоловічому училищі I розряду В. О. Шевелева – 50 рублів [44]. Імовірно, зазначену допомогу родині М. О. Олеховського видавали до жовтневого перевороту 1917 р. У будь-якому разі в 1912, 1914 та 1915 рр. Марія Євдокимівна Олеховська її отримувала.

За радянських часів для одержання пенсії дружина М. О. Олеховського звернулася по допомогу до академіка В. І. Вернадського [38]. На її прохання Володимир Іванович направив до Харківського соцзабезу відгук про наукову діяльність М. О. Олеховського. Оформлення пенсії тривало понад три роки – з березня 1926 р. до осені 1929 р., коли М. Є. Олеховська вперше одержала всього лише 15 рублів. У своєму останньому листі до В. І. Вернадського, датованому груднем 1935 р., вона повідомляла про зменшення пенсії після переїзду з Харкова до Ростова й про своє останнє перебування в Полтаві: «У 1929 р. я їздила в Полтаву, щоб відвідати могили Михайла Олександровича й сина, це все, що залишилось дорогого в ній для мене... Але те, що я побачила, завдало мені великого смутку: кладовище розгромлене, хрести та пам'ятники розбиті на шматки, у такому вигляді була й могила Михайла Олександровича». У цьому ж листі повідомлялося, що портрети М. О. Олеховського та В. В. Докучаєва «вилучені з експозиції музею й зберігаються десь на горищі» [33, с. 24]. На сьогодні не встановлене місце поховання М. О. Олеховського та його сина Олександра. Онука Михайла Олександровича Н. М. Литвиненко (Божко) вважає, що це кладовище біля Хрестовоздвиженського монастиря, яке було зруйноване ще на початку 20-х рр. XX ст.

Полтавці завжди шанобливо ставились до постаті цього подвижника музейної справи. Красномовним свідченням тому є те, що в травні 1914 р., знаковому для шанувальників Михайла Олександровича (саме того року виповнилося 60 років від дня його народження та п'яті роковини від дня смерті), Полтавське надзвичайне губернське земське зібрання прийняло спеціальну постанову щодо увічнення пам'яті М. О. Олеховського. Це була доповідь «О постановке в музей портрета первого заведующаго музеем М. А. Олеховскаго», з якою виступив гласний В. С. Кіяніцин [39].

О постановке в музей портрета перваго заведующаго музеем М. А. Олеховскаго

В 1909 году музей потерял свояго перваго заведующаго М. А. Олеховскаго, который с неугасаемой любовью и энергией созидал его в течение 19 лет (1891–1909 г.).

Заслуги М. А. перед Полтавским земством по устройству музея велики, особенно если вспомнить те обстоятельства, при которых возникнул музей и при которых пришлось работать его первому устройтелю.

Идея учреждения местных земских музеев начала развиваться в России только с 80-х годов прошлого столетия. Деятельным поборником и пропагандистом этой идеи был проф. В. В. Докучаев, под влиянием котораго Нижегородское земство в 80-х годах, а Полтавское в 1891 г. основали первыя в России местныя естественно-историческия музеи.

Отъ успешнаго развития первых музеев зависело существование и рост самой идеи.

Отсутствие опыта в России по этому делу, малая изученность природы и быта, разнообразие материала, подлежащаго сбору и изучению, скудность отпускаемых средств и отсутствие интереса у широких кругов населения к родной природе создавали целый ряд серьезных препятствий для успешной работы. Требовались непоколебимая настойчивость, знания энциклопедиста и преданность делу, чтобы не упасть духом, преодолевая все эти трудности.

Но недюжинный ум М. А., преданность идее и знакомство с местными условиями, как местнаго уроженца, помогли ему преодолеть все эти препятствия.

С первых же годов существования музея М. А. сумел привлечь к нему симпатии общества и увлечь деятельностью музея широкий круг лиц из самых отдаленных уголков губернии, несших музею свои знания, труд и сочувствие.

Разработав план деятельности музея в соответствии с заветами своего учителя и друга проф. В. В. Докучаева, М. А. неуклонно придерживался этого плана в своей работе до последних дней жизни. И в этом немалая заслуга Михаила Александровича.

Все время развивая просветительную деятельность музея по ознакомлению местного населения с местными условиями, М. А. в то же время придавал большое значение и научной деятельности музея.

Число посетителей росло с каждым годом, и ни один не уходил из музея, не получив объяснений.

Научная деятельность музея всегда направлялась насущными требованиями жизни и стремлением дать строго научные разъяснения на вопросы, связанные с осуществлением различного рода практических мероприятий земства.

М. А. принимал деятельное участие в разрешении вопросов по добыванию артезианской воды, по осушке болот, разработке торфа, облесению песков, улучшению кустарных промыслов и пр.

Параллельно с научно-просветительной деятельностью быстро шло и увеличение богатства музея. Уже в 1901 г. музей насчитывает до 20 тыс. предметов, а к 1909 г., т. е. к году смерти М. А., Полтавский музей приобретает репутацию одного из больших и лучших провинциальных музеев, многим коллекциям которого могли бы позавидовать и столичные музеи.

В настоящее время едва ли найдется в России такое земство, где не было бы музея или где не велось бы подготовительной работы для его устройства.

Идея проф. В. В. Докучаева о необходимости местных естественно-исторических музеев проникла в широкие массы, и этому она во многом обязана М. А. Олеховскому.

Губернская управа, признавая большие заслуги М. А. перед земством, предлагает земскому собранию почтить добрую память о нем постановкой его портрета в помещении музея [39].

Добрі відгуки про Михайла Олександровича залишили його наступники – брати Ніколаєви. Третій завідувач музею, зять М. О. Олеховського Валентин Федорович Ніколаєв у своїх спогадах писав: «Особисто я Олеховського не знав і тому докладно про його роботу в музеї сказати нічого не можу. За словами його дружини Марії Євдокимівни та дочки Наталії Михайлівни, це була винятково щиро-сердна й лагідна людина, усіма своїми помислами віддана музею, у якому він працював до своєї хвороби з раннього ранку до пізнього вечора». Далі згадує, що для його брата Миколи Федоровича, дру-

гого завідувача музею, «робота в музеї стала центром його життя і він завжди тепло згадував ті декотрі місяці, коли він працював під керівництвом М. О. Олеховського, з яким у нього склались щирі стосунки» [49, арк. 8].

Завершити нарис про М. О. Олеховського хотілося б не власними узагальненнями, а авторитетною думкою його сучасників. Історія подарувала нам таку можливість в особі натураліста світового значення В. І. Вернадського. Скупий на похвалу, він був дуже об'єктивним і точним у характеристиках людей. Уже після першого свого контакту з Михайлом Олеховським улітку 1891 р. в Крюкові Володимир Іванович назвав завідувача музею «...дуже симпатичною за духом і напрямом людиною...», уособленням «...хороших людей, зацікавлених наукою, мистецтвом, життям...» [34, с. 164].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Полтавської області (ДАПО), ф. 222, оп. 1, спр. 86, арк. 1.
2. ДАПО, ф. 875, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
3. ДАПО, ф. 875, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
4. ДАПО, ф. 875, оп. 1, спр. 3, арк. 16, 17.
5. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського (НА ПКМ), спр. № 01-6, арк. 2.
6. Там само, арк. 4, 4 зв., 5.
7. Там само, арк. 7, 8.
8. Там само, арк. 8, 8 зв.
9. Там само, арк. 10, 10 зв.
10. Там само, арк. 15, 15 зв.
11. Там само, арк. 26, 27.
12. НА ПКМ, спр. № 01-8, арк. 19.
13. Там само, арк. 22, 22 зв.
14. Там само, арк. 42, 42 зв., 43, 43 зв.
15. НА ПКМ, спр. № 01-24, арк. 8, 10.
16. Там само, арк. 13, 13 зв., 14.
17. Там само, арк. 15, 20, 21.
18. Там само, арк. 16.
19. Там само, арк. 18.
20. НА ПКМ, спр. № 01-25, арк. 22, 22 зв.
21. Там само, арк. 33.
22. Там само, арк. 34, 34 зв., 35.
23. Там само, арк. 36, 36 зв.

24. Там само, арк. 38, 38 зв.
25. НА ПКМ № 01-34, арк. 13.
26. НА ПКМ № 01-53, арк. 20.
27. НА ПКМ № 01-67, арк. 1, 1 зв.
28. Там само, арк. 2-4.
29. НА ПКМ, спр. № 11-1565, арк. 106.
30. Апостолраціонального рільництва С. Ф. Третьяков / Уклад. : В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара / Наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – 200 с.
31. Величко-Березовая А. М., Власенко И. А. М. А. Олеховский и становление музея Полтавского губернского земства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювілейн. наук. конф. – Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Ч. 1. – Полтава, 1992. – С. 4-10.
32. Вернадский В. И. Дневники, 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К. : Наук. думка, 1994. – 271 с.
33. Вернадский В. И. Дневники, 1926-1934. – М. : Наука, 2001. – 456 с.
34. Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской, 1889-1892. – М.: Наука, 1991. – 320 с.
35. Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской, 1901-1908. – М. : Наука, 2003. – 295 с.
36. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 182 с.
37. Власенко І. О. М. О. Олеховський. Музейна і педагогічна діяльність // Четверта Полт. наук. конф. з істор. краєзн. : Матеріали до 825-річчя із часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава, 1998. – С. 57-60.
38. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2.: Д-Я; Ч. 1: Д-Н / Уклад. : С. О. Оніщенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2011. – 824 с.
39. Доклады Полтавской губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию 7-8 мая 1914 г. № 60-й: О постановке в музее портрета первого заведывающего музеем М. А. Олеховского // Журналы Полтавского Чрезвычайного Губернского Земского Собрания 7-8 Мая 1914 г. – Полтава : Типограф. И. А. Фришберга, 1914. – С. 87-88.
40. В. В. Докучаєв і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Верстка, 2007. – 182 с.

41. Естественно-исторический музей Полтавского Губернскаго Земства. Описание коллекций. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1899. – 90 с.

42. Естественно-исторический музей Полтавского Губернскаго Земства. Отчет за 1898 г. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1899. – 14, VI с.

43. Журналы Полтавского Губернскаго земскаго Собраниа 45-го созыва за 1909 год. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1910. – 211 с.

44. Журналы Полтавского Губернскаго земскаго Собраниа 46-го созыва за 1910 год. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1911. – 187 с.

45. Имшенецкий Я. М. А. Олеховскій (некролог) // Хуторянин. – 1909. – № 50. – С. 1695–1697.

46. Каминский Г. Полтавский естественно-исторический музей // Хуторянин. – 1902. – № 45. – С. 818–819.

47. Коротенко В. В. Родовід та родинні зв'язки Михайла Олександровича Олеховського – першого завідуючого Полтавським музеєм // Музеї. Меценати. Колекції : Збірник наукових праць / Відп. ред. О. Б. Супруненко – Полтава : Археологія, 2000. – С. 85–89.

48. Краткий отчет о деятельности Полтавского Общества Сельскаго Хозяйства въ 1898 году. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1899. – 86 с.

49. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. О. Б. Супруненко – Полтава, 1991. – 45 с.

50. Оглоблин Д. Материалы к изучению Coleoptera Полтавской губернии // Ежегодн. Естеств. Историч. Музея Полтав. губ. земства. 1912 г. – № 1. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. – 29–30.

51. Отчет о Естественно-Историческом Музее Полтавского Губернскаго Земства за 1903 год. – Полтава : Типограф. Л. Фришберга, 1904. – 24 с.

52. Отчет о Естественно-Историческом Музее Полтавского Губернскаго Земства за 1909 г. – Полтава : Типограф. Бр. Попиловых [без ук. года]. – 27 с.

53. Отчет Полтавской общественной библиотеки за 1896 год : (Год второй). (С приложением журнала общаго собрания Членов Общества библиотеки 20 июня 1896 г.). – Полтава : Типограф. Л. Фришберга, 1897. – 59 с.

54. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань із 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / Уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара / За заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця, 2015. – Вип. 2. – Ч. 2. – 464 с.

55. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань із 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / Уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара / За заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця, 2015. – Вип. 3. – Ч. 1. – 418 с.

56. Полтавский кружок любителей физико-математических наук. Отчет VII. 1904–5 ак. г. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. Г. И. Маркевича, 1906. – 130 с.

57. Рклицкий М. На всероссийской кустарно-промышленной выставке в Петербурге // Хуторянин. – 1902. – № 14. – С. 261–263.

58. Самородов В. М., Кигим С. Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звияги, першопостаті / Наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – 160 с.

59. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802–1907 годы / Ред. А. А. Шумков / Сост. В. В. Коротенко, И. Г. Рыклис, М. Ю. Чиркова, А. И. Якименко. – М. : Старая Басманная, 2013. – 668 с.

60. Список домовладельцев г. Полтавы. Издание Полтавского Губернского Статистического Комитета. – Полтава : Типограф губернского правления, 1896. – 42, 75 с.

61. Труды Третьяго Агрономического Совещания (17, 18, 21 февраля 1903 года). – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1904. – С. 74–79.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ М. О. ОЛЕХОВСЬКОГО

29 (16) квітня 1855	Народився в м. Кременчуці в родині статського радника Олександра Михайловича Олеховського та Ганни Іванівни Богинської
?–?	Родина Олеховських переїхала з Кременчука до Полтави
?–?	Студент Імператорського Харківського університету Святого Володимира (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)
1874	Брав участь в антиурядовій агітації, розповсюдженні забороненої літератури серед селян хутора Надії Колесникової Кобеляцького повіту Полтавської губернії
1874–1903	Перебував під наглядом поліції за антиурядову діяльність
1879	Закінчив фізико-математичний факультет Імператорського Новоросійського університету в м. Одесі (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) із званням кандидата природничих наук
1879–1890	Земський статистик статистичного бюро Полтавського губернського земства. Секретар повітової земської управи
1890	Зберігач і впорядник матеріалів експедиції В. В. Докучаєва з природничо-історичного дослідження Полтавської губернії
1891–1909	Завідувач природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського)
Літо 1891	Разом із В. І. Вернадським, В. В. Докучаєвим, В. Д. Батюшковим та М. К. Савичем здійснив геологічні об-

- стеження Полтавського, Хорольського, Кобеляцького, Миргородського та Кременчуцького повітів Полтавської губернії
- 15 січня 1892** За завданням В. В. Докучаєва, разом із П. В. Отоцьким здійснив поїздку для фотографування найбільш типових у ґрунтово-геологічному відношенні місцевостей Полтавського, Миргородського, Лохвицького, Лубенського, Пирятинського, Золотоніського повітів, а із А. Р. Ферхмніним – до Кобеляцького повіту
- Літо 1892** Дійсний член Полтавського сільськогосподарського товариства
- 1893** Здійснив аналіз ґрунтів (близько 200 зразків), відібраних у Полтавському та Зіньківському повітах Полтавської губернії
- 19 травня – 23 червня 1893** Виступив на засіданнях Полтавського сільськогосподарського товариства з доповідями: «Про артезіанські колодязі в Полтавській губернії», «Про піски Полтавської губернії»
- 1894** Запросив до роботи в музеї знавця старожитностей П. П. Бобровського
- 1896–1909** Активний розбудовник, член правління та постійний меценат Полтавської громадської бібліотеки (нині Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського)
- 1896–1909** Входив до складу редколегії журналу з питань сільського господарства, промисловості, кооперації і торгівлі «Хуторянин» Полтавського сільськогосподарського товариства
- 1897** Разом із В. І. Вернадським брав активну участь в обстеженні Кременчуцької каменоломні та околиць села Гавронці Полтавського повіту, де були знайдені червоний залізняк і бобова руда
- 1897** Разом із німецьким природознавцем Ернстом Х. Л. Краузе здійснив екскурсію Костянтиноградським та Кременчуцьким повітами
- 1898** Провів відбір зразків ґрунтів Полтавської губернії для їх оцінки науковцем В. В. Вінером
- 9 вересня 1898** Виступив на засіданні Полтавського сільськогосподарського товариства з повідомленням «Про введення курсу «Батьківщинознавство» в навчальних закладах»

- 27 квітня 1899** Під час засідання Полтавського сільськогосподарського товариства активно підтримав виступ В. В. Докучаєва «Про завдання Товариства із розповсюдження в Росії сільськогосподарських знань та умінь у зв'язку з вченням про зони природи»
- 25 вересня 1899** Обраний до Полтавського гуртка любителів фізикоматематичних наук
- 1899** Склав та видав короткий каталог колекції музею
- 1899** Обраний членом правління Полтавського сільськогосподарського товариства (увійшов до складу його агрономічної комісії)
- 1900** Представив експонати (зразки ґрунтів Полтавської губернії) до Докучаєвської експозиції Всесвітньої виставки в Парижі
- 1901** Разом із В. І. Вернадським на Лубенщині відвідав знамениту археологічну пам'ятку – Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку – та вивчав будову Висачківського пагорба
- 1902** Разом із В. І. Вернадським обстежив місцевість поблизу села Меллошки Хорольського повіту, де було виявлено кварцову руду із часточками золота
- Лютий 1903** Виступив на Третій агрономічній нараді з програмою створення природничо-історичних колекцій для сільськогосподарських шкіл, де вперше продемонстрував таку колекцію
- 1903** Здійснив низку екскурсій Полтавською губернією з вивчення ґрунтів, степової рослинності, питань фольклористики
- 1903** Виготував колекцію ґрунтів земної кулі за вченням В. В. Докучаєва, яку експонував на педагогічному з'їзді міських учителів в м. Тифлісі (нині Тбілісі, Грузія)
- 1905–1909** Член економічної Ради Полтавського губернського земства
- 1909** Розпочав інвентаризацію експонатів музею
- 1909** Виступив з ініціативою створення Ботанічного саду та Петровського парку в м. Полтаві
- Липень 1909** У зв'язку із хворобою залишив роботу в музеї
- 24 (11) грудня 1909** На 55-у році життя помер у м. Полтаві

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М. О. ОЛЕХОВСЬКОГО

1884

1. **Кременчугское** уездное земское собрание // Земский обзор. – 1884. – № 24–25. – С. 340–347.
С. 347. – Про обрання М. О. Олеховського почесним суддею.

1892

2. **Журналы** Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. 1892 г. – Вып. первый и второй. Январь–Апрель. – Полтава: Типограф. Л. Фришберга, 1892. – 181 с.
С. 1. – 15 січня 1892 р. на засіданні Полтавського сільськогосподарського товариства М. О. Олеховського обрано його членом.

1896

3. **Журналы** Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. 1895 г. – Вып. шестой. Декабрь. – Полтава: Типограф. Л. Фришберга, 1896. – 166 с.
С. 78. – М. О. Олеховський – дійсний член Полтавського сільськогосподарського товариства.
4. **Отчет** о деятельности Полтавского Общества Сельского хозяйства в 1895 году. – Полтава: Типо-литограф. Л. Фришберга, 1896. – 82 с.
С. 78. – М. О. Олеховський – дійсний член Полтавського товариства сільського господарства.

1897

5. **Отчет** Полтавской общественной библиотеки за 1896 год. (Год второй). (С приложением журнала Общего Собрания Членов Общества библиотеки 20 июня 1896 г.). – Полтава: Типограф. Л. Фришберга, 1897. – 59 с.
С. 12. – Про пожертви бібліотеці від М. О. Олеховського;
С. 49. – Участь М. О. Олеховського в діяльності бібліотеки.

1898

6. **Краткий отчет** о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства в 1897 году. – Полтава: Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1898. – 34 с.

С. 31. – М. О. Олеховський – дійсний член Полтавського товариства сільського господарства.

7. **Сосновский М.**, Велецкий С. Полтавское Сельско-Хозяйственное Общество, 1865–1895 гг. Издание Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1898. – 311 с.; Списки – С. 1–43.

С. 240, 242. Списки: С. 14. – Про діяльність М. О. Олеховського як члена товариства, його доповіді та рішення, прийняті по них.

8. **Т.В.Л. (Локоть).** Агрономическая секция X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве // Хуторянин. – 1898. – № 37. – С. 575–577.

С. 576. – На з'їзді в доповіді В. В. Вінера «Про аналіз ґрунтів за допомогою рослин» промовець відзначив, що він використовував зразки ґрунтів, надіслані йому М. О. Олеховським із Полтавської губернії.

1899

9. **Естественно-Исторический Музей** Полтавского губернского земства. Описание коллекций. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1899. – 90 с.

С. 23. – Про дослідження завідувачем музею М. О. Олеховським летючих пісків Полтавської губернії.

10. **Естественно-Исторический Музей** Полтавского губернского земства. Отчет за 1898 г. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1899. – 14, VI с.

С. 6, 7. – Про діяльність завідувача музею М. О. Олеховського в царині вивчення ґрунтів губернії та його співпрацю з науковцями Полтавського дослідного поля.

11. **Краткий отчет** о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства в 1898 году. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1899. – 86 с.

С. 74. – 23 січня 1899 р. М. О. Олеховський обраний до складу правління Полтавського товариства сільського господарства.

1900

12. **Журналы** Полтавского Общества Сельского Хозяйства. 1899 г. Вып. 1-й. Январь – Июнь. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1900. – 72 с. + прилож. : 27; 4 с.

С. 51. – 27 квітня 1899 р. М. О. Олеховський узяв участь у засіданні товариства, на якому з доповіддю виступив В. В. Докучаєв.

13. **Краткий отчет** о деятельности Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества за 1899 год (XXXV-й год). – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1900. – 68 с.

С. 4; 65. – Про М. О. Олеховського як члена правління Полтавського сільськогосподарського товариства.

1901

14. **В г. Полтаве, ...** // Киевская Старина. – 1901. – № 12. – С. 210. С. 210. – *Про відкриття в Полтаві на початку жовтня нової експозиції музею, експонати якої розташовані за системою М. О. Олеховського.*

1902

15. **Журналы** Полтавского Общества Сельского Хозяйства и Зеньковского Отделения Общества. 1898 г. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1902. – 45 с.; 111 + 49 с. : Прилож.

С. 27. – 9 вересня 1898 р. М. О. Олеховський виступив на засіданні товариства, звернувши увагу його членів на необхідність викладання в середніх навчальних закладах курсу «Батьківщинознавство».

16. **Рклицкий М.** На Всероссийской кустарно-промышленной выставке в Петербурге // Хуторянин. – 1902. – № 14. – С. 261–263.

С. 262. – Автор зазначає, що перше місце на Всеросійській кустарно-промисловій виставці в Петербурзі зайняли гончарні вироби кустарів Полтавської губернії, ідея експонування яких належить М. О. Олеховському.

1903

17. **Деятельность** сельскохозяйственных обществ // Хуторянин. – 1903. – № 5. – С. 107–108.

С. 108. – 27 січня 1903 р. Правління Полтавського сільськогосподарського товариства створило комісію з розробки програми Третьої агрономічної наради. До комісії ввійшов завідувач музею М. О. Олеховський.

18. **От Правления** Полтавского сельско-хозяйственного общества // Хуторянин. – 1903. – № 7. – С. 138–139.

С. 138. – М. О. Олеховський заявлений до участі в Третій агрономічній нараді (лютий 1903 р.) з доповіддю «Виробка нормальної природно-історичної колекції для сільськогосподарських шкіл Полтавської губернії».

1904

19. **Журналы** Полтавского Общества Сельского Хозяйства. 1902 год. Вып. IV. – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1904. – 99 с.

С. 17, 25, 26, 28, 31, 32, 44, 45, 47, 48, 53, 60, 80. – Про участь М. О. Олеховського в роботі Агрономічної комісії товариства.

20. **Труды** Третьяго Агрономического Совещания (17, 18, 21 февраля 1903 г.). – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1904. – 178 с.

С. 2, 3, 34, 37, 42, 46, 48, 73, 74, 79, 80, 82, 84, 104. – Про участь завідувача природничо-історичного музею Полтавського губернського земства М. О. Олеховського в роботі Третьої агрономічної наради та його виступ на ній.

1905

21. **Журналы** Полтавского Общества Сельского Хозяйства. 1905 год.

Вып. второй. Март – Июнь. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1905. – 60 с.

С. 27, 44. – Про участь М. О. Олеховського в засіданні агрономічної комісії Полтавського товариства сільського господарства.

22. **Заседание** Экономического Совета Полтавского губернского земства 22 марта 1905 года // Хуторянин. – 1905. – № 17. – С. 377–379.

С. 377. – М. О. Олеховський як член економічної ради взяв участь у її засіданні.

1906

23. **Полтавский кружок** любителей физико-математических наук. Отчет VII. 1904 – 5 ак. г. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1906. – 130 с.

С. V. – 3 25 вересня 1899 р. М. О. Олеховський – член гуртка.

24. **Полтавскому** Губернскому Земскому Собранию XVII очередного созыва Губернской Земской Управы Доклады 1906 г. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. Торгов. Дома И. Фришберг и С. Зарохович, 1906. – 299 с.

С. 258. – 10 листопада 1906 р. М. О. Олеховський узяв участь у засіданні економічної ради Полтавського губерньського земства.

1907

25. **Журналы** Полтавского Общества Сельского Хозяйства. 1905 год. Вып. I. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1907. – 62 с.

С. 5–35. – Про участь М. О. Олеховського в роботі Полтавського товариства сільського господарства.

1908

26. **Мицок О.** Про піски Полтавщини та їх задобрюванне / Видання Ю. Ю. Соколовського. – Полтава : Друкарня Ф. Шіндлера, 1908. – 32 с.

С. II. – Автор висловлює щирю подяку тим добродіям, які надали для його роботи потрібні матеріали, серед них – завідувачу природничо-історичного музею М. О. Олеховському.

С. 16. – Про роль М. О. Олеховського у вивченні летючих пісків Полтавської губернії.

1909

27. **Журналы** Полтавского Губернского Земского Собрания 44 очередного созыва 1908 года. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. Торгов. Дома И. Фришберг и С. Зарохович, 1909. – 157 с. + 167 с.

С. 95. – Про видачу завідувачу музею М. О. Олеховському «на виховання дітей у середньому навчальному закладі 50 рублів».

28. **Имшенецкий Я. М.** А Олеховский. (Некролог) // Хуторянин. – 1909. – № 50. – С. 1695–1697.

29. **Отчет** о Естественном-Историческом Музее Полтавского Губерн-

скаго Земства за 1909 г. – Полтава : Типограф. Бр. Попиловых [без ук. года]. – 27 с.

С. 25–27. – Некролог на смерть М. О. Олеховського.

1910

30. **Журналы** Полтавскаго Губернскаго Земскаго Собранія 45 очереднаго созыва за 1909 г. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1910. – 164 с. + 210 с.

С. 103. – Завідувачу музею М. О. Олеховському виділена допомога за рахунок губернського збору у зв'язку із залишенням служби на 1909 р. – 900 р., на 1910 р. – 900 р.

31. **О выдаче пособия** семье умершаго М. А. Олеховскаго // Полтавское Чрезвычайное Губернское Земское Собрание 17–18 мая 1909 года (стенограф. отчет). – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1910. – С. 87.

32. **Полтавскому** Губернскому Земскому Собранию 46-го очереднаго созыва Губернской Земской Управы Доклады 1910 года. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1910. – 351 с.

С. 73. – 31 травня 1894 р. першому завідувачу музею М. О. Олеховському видана за перше триріччя служби допомога в сумі 175 руб. 55 коп.

1911

33. **Отчет** Полтавской Губернской Земской Управы за 1910 год. Вып. первый. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1911. – 238 с.

С. 10. – У засіданні Надзвичайних губернських земських зборів 17–18 травня 1910 р. вирішено надавати кожного року допомогу родині померлого М. О. Олеховського.

1914

34. **О постановке** в музее портрета пераго заведывающаго музеем М. А. Олеховскаго. № 60-й // Журналы Полтавскаго Чрезвычайнаго Губернскаго Земскаго Собранія 7–8 мая 1914 г. – Полтава : Типограф. И. Л. Фришберга, 1914. – С. 87–88.

1915

35. **Николаев Н. Ф.** Путеводитель по Музею Полтавскаго Губернскаго Земства. Объяснение коллекций геологического отдела и исторической очерк музея. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – 38 с.

С. 2, 3, 7. – Про діяльність М. О. Олеховського як директора музею.

1916

36. **Журналы** Полтавскаго Губернскаго Земскаго Собранія 51 очереднаго созыва 1915 года. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1916. – 295 с.

С. 113. – У 1915 р. за рахунок губернського збору видана щорічна допо-

мога в сумі 600 рублів Марії Євдокимівні Олеховській, удові колишнього завідувача музею.

1917

37. **Киевское** совещание по торфу. 14–15 февраля 1917 г. // Хозяйство. – 1917. – № 17–18–19–20 – С. 192–215.

С. 201. – *На нараді виступив інженер Є. В. Опкоков, який у своїй доповіді навів дані щодо зольності торфу Полтавщини, отримані М. О. Олеховським у 1894–1895 рр.*

38. **Музей** Полтавского Губернского Земства. Краткий исторический очерк музея // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губ. – 1917. – № 2–3. – С. 72–79.

С. 72, 74, 77. – *Про діяльність М. О. Олеховського.*

С. 74. – *«Діяльну участь брав М. О. Олеховський у з'ясуванні умов отримання артезіанської води в Полтавській губ., ним же проводились дослідження з осушення боліт і заліснення летючих пісків. Протягом двох років здійснювались дослідження в різних місцях губернії з добування торфу на паливо й за участі завідувача музею вироблялись заходи зі сприяння розвитку кустарних промислів у губернії».*

С. 77. – *«Гаряча відданість справі М. О. Олеховського та його широкий кругозір були гарантими подальшого успіху».*

1983

39. **Литвинова М.** Засновник музею // Зоря Полтавщини. – 1983. – 2 жовтня. – С. 4.

Про творчі стосунки М. О. Олеховського з В. І. Вернадським та В. В. Докучаєвим.

1991

40. **Вернадский В. И.** Письма Н. Е. Вернадской, 1889–1892. – М.: Наука, 1991. – 320 с.

С. 164, 173. – *Про творчі зв'язки В. І. Вернадського з М. О. Олеховським.*

С. 164. – *У листі з Полтави від 11 липня 1891 р. В. І. Вернадський згадує про свою екскурсію до Крюкова, при цьому він відзначає: «Усю екскурсію довелося мені здійснити разом з молодим (старшим за мене) тутешнім завідувачем природничо-історичного музею – Олеховським – великим неквапливником, але дуже симпатичною за духом і напрямом людиною».*

41. **Николаев В. Ф.** Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко – Полтава, 1991. – 45 с.

С. 3, 4, 7, 8, 29. – *Про діяльність М. О. Олеховського.*

1992

42. **Величко-Березовая А. М.,** Власенко И. А. М. А. Олеховский и становление музея Полтавского губернского земства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейн. наук. конф. Історія музею. Конференція. Питання експозиційної роботи. – Ч. I. – Полтава, 1992. – С. 4–10.

43. **Власенко І. О.** М. О. Олеховський – перший завідуючий Полтавського музею // Археологічний зб. Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – № 2. – С. 66–70.

44. **Кигим С. Л.** З історії науково-дослідної роботи Полтавського краєзнавчого музею в галузі природознавства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювілейн. наук. конф. Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Ч. I. – Полтава, 1992. – С. 15–18.

С. 15–16. – Про діяльність М. О. Олеховського в царині природознавства.

1994

45. **В. И. Вернадский.** Дневники 1917 – 1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К. : Наук. думка, 1994. – 270 с.

С. 230. – Про співпрацю В. І. Вернадського з М. О. Олеховським під час перебування на Лубенщині.

46. **Нестуля О. О.** Ф. Біляшівський і музей Полтавського губернського земства // Третя Полт. наук. конф. з іст. краєзн. : Матеріали. – Полтава, 1994. – С. 261–265.

С. 262–263. – Про діяльність М. О. Олеховського, його творчі відносини з М. Ф. Біляшівським.

1996

47. **Коротенко В. В.** До питання про родовід й родинні зв'язки М. О. Олеховського, першого завідувача Полтавського музею // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика : Матеріали 1 генеалогічних читань пам'яті В. Модзалевського, 1995. – К., 1996. – С. 90–95.

48. **Коротенко В. В.** Перший завідуючий Полтавським музеєм (М. Олеховський) // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К., 1996. – С. 76–83.

1998

49. **Власенко І.** М. О. Олеховський. Музейна і педагогічна діяльність // Четверта Полт. наук. конф. з іст. краєзн. : Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава, 1998. – С. 57–60.

2000

50. **Белько О. О.** З історії Полтавської громадської бібліотеки // Музеї. Меценати. Колекції : Зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Б. Супруненко. – Полтава : Археологія, 2000. – С. 62–67.

С. 63. – М. О. Олеховського названо в числі пожертвувачів Полтавської громадської бібліотеки, який у 1896 р. подарував до її фондів 10 назв книжок у 10 томах.

51. **Год Б.,** Єрмак О. Вода для Полтави: до 100-річчя міського водоканалу // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 181–187.

С. 185. – Про виступ М. О. Олеховського 1 грудня 1898 р. на засіданні Полтавської міської думи стосовно проекту водоканалу.

52. **Коротенко В. В.** Родовід та родинні зв'язки Михайла Олександровича Олеховського – першого завідуючого Полтавським музеєм // Музеї. Меценати. Колекції : Зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Б. Супруненко. – Полтава : Археологія, 2000. – С. 85–89.

53. **Тітков О. В.** Східний світ у колекціях Полтавського крезнавчого музею // Там само. – С. 22–28.

С. 22. – Про залучення М. О. Олеховським до музейної діяльності П. П. Бобровського – мецената, збирача старожитностей.

2003

54. **Вернадский В. И.** Письма Н. Е. Вернадской, 1901–1908. – М. : Наука, 2003. – Т. 4. – 295 с.

С. 64. – У листі від 6 вересня 1901 р. В. І. Вернадський згадує М. О. Олеховського.

С. 82. – У листі від 3 травня 1902 р. В. І. Вернадський згадує М. О. Олеховського.

55. **Власенко І. М.** О. Олеховський. Музейна і педагогічна діяльність // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2003. – С. 61 – 65.

2004

56. **Державний архів** Полтавської області. Анотований реєстр описів. – Т. 1. Фонди дорадянського періоду / Упорядн. : В. В. Гудим, В. В. Коротенко, 2004. – 72 с.

С. 37. – У фонді 875 Музею Полтавського губернського земства зберігається рукопис завідувача музею М. О. Олеховського «Що зробив Докучаєв для Полтавської губернії?»

57. **Русова С.** Мемуари. Щоденник. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
С. 131. – Згадуючи своє життя в Полтаві, авторка відзначає: «Полтава тих років жила досить інтенсивним культурним життям: організовано музей історично-етнографічний і проводила його цілком віддана справі людина Олішевський...» [насправді М. О. Олеховський. – Авт.]

2006

58. **Кигим С.** З історії природничого відділу Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – С. 415–472 : фото.

С. 415, 416, 418, 433. – Про музеєзнавчу діяльність М. О. Олеховського.

2007

59. **Байрак О. М.,** Самородов В. М., Панасенко Т. В. Парки Полтавщи-

ни: історія створення, сучасний стан дендрофлори, шляхи збереження і розвитку. – Полтава : Верстка, 2007. – 276 с.

С. 155. – *Про роль М. О. Олеховського в розбудові Петровського парку в Полтаві.*

60. **В. В. Докучаєв** і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Верстка, 2007. – 182 с. : фото.

С. 17, 18, 19, 20, 23, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 66, 68, 69, 70, 71, 105, 112, 118, 147; *вклейка*. – С. 10, 11. – *Про діяльність М. О. Олеховського, його творчі зв'язки з В. В. Докучаєвим.*

61. **Закаложний В. М.**, Кигим С. Л. Полтавці – відомі геологи, географи. – Полтава, 2007. – 337 с. : фото.

С. 247–249. – *Нарис про М. О. Олеховського.*

62. **Кигим С. Л.** Полтавські шляхи В. В. Докучаєва // Край. – 2007. – № 35. – С. 20.

Згадано про М. О. Олеховського та його творчі зв'язки з В. В. Докучаєвим.

2008

63. **В. І. Вернадський** і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 260 с. : фото.

С. 13, 14, 58, 59, 131, 161, 164, 227, 238; *вклейка*. – С. 5. – *Про діяльність М. О. Олеховського, його творчі зв'язки з В. І. Вернадським.*

64. **Гармаш Т. П.** Розвиток охорони природи на Полтавщині (XIX – поч. XX ст.) / Наук. ред. О. Я. Пилипчук. – К. : Акад. наук. вищ. освіти України, 2008. – 183 с. : фото.

С. 76, 77, 78, 105, 121, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 134, 136, 170. – *Про діяльність М. О. Олеховського в царині вивчення природи Полтавщини.*

65. **Дроздова О. В.** Видавнича та просвітницька діяльність освітніх осередків Полтавщини (другої половини XIX – початку XX століття) : Монографія. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 159 с.

С. 17, 51, 55. – *Про освітянські студії М. О. Олеховського.*

66. **Стадник С. М.** Генеза соціально-педагогічної системи вдосконалення професійної діяльності вчителів Полтавщини (1865–1939 рр.) // Постметодика. – 2008. – № 3. – С. 41–55 : фото.

С. 45. – *Про ініціативи М. О. Олеховського з виготовлення шкільних унаочень.*

2009

67. **Гармаш Т. П.** Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.) : Монографія. – Полтава : ТОВ АСМІ, 2009. – 196 с. : фото.

С. 128–133. – *Нарис про М. О. Олеховського.*

68. **Природознавець** Микола Гавриленко: епоха та пам'ять / Уклад. :

- В. М. Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. М. В. Гриньова. – Полтава, 2009. – 203 с.
 С. 11, 81, 82. – Про діяльність М. О. Олеховського як музейника.

2011

69. **Апостол** раціонального рільництва С. Ф. Третяков / Уклад. : В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара / Наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – 200 с. : фото.
 С. 14, 15, 25, 102, 186. – Про діяльність М. О. Олеховського з вивчення ґрунтів, його творчі зв'язки з працівниками Полтавського дослідного поля.
70. **Володимир Іванович Вернадський**. Листування з українськими вченими. Кн. 2 : Листування : Д–Я; ч. 1 : Д–Н / Уклад. : С. О. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2011. – 824 с.
 С. 84, 91, 674, 675, 676, 678. – Про М. О. Олеховського та творчі зв'язки з ним і його родиною В. І. Вернадського.
71. **Гербарій України**. Index Herbariorum Ucrainicum / Ред.-укл. Н. М. Шиян. – К. : Альтерпрес, 2011. – 442 с.
 С. 238. – Про діяльність М. О. Олеховського в царині гербарної справи.
72. **Кигим С. Л.**, Самородов В. М. На віковім шляху від альфи до омеги: Полтавському краєзнавчому музею виповнилося 120 років // Світ Дошкільця. – 2011. – № 20. – С. 10–11.
 С. 10. – Про М. О. Олеховського та його творчі зв'язки з В. В. Докучаєвим та В. І. Вернадським.
73. **Третяков** Сергій Федорович (1872–1918): бібліогр. покажч. наук. пр. за 1895–1921 рр. / Уклад. : В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Н. М. Опара / Наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава, 2011. – 136 с.
 С. 19, 30, 44. – Про діяльність М. О. Олеховського з вивчення ґрунтів, його творчі зв'язки з працівниками Полтавського дослідного поля.
74. **Чернов А.** Всеволод Михайлович Кривобок // Край. – 2011. – № 84. – С. 12–13.
 С. 12. – Про родинні зв'язки М. О. Олеховського з доктором технічних наук, професором із США В. М. Кривобоком (1891–1958).

2013

75. **Кигим С. Л.** На пути к ноосфере // Ноосфера. – 2013. – № 3. – С. 66–71.
 С. 68. – Про творчі зв'язки М. О. Олеховського з В. В. Докучаєвим та В. І. Вернадським.
76. **Коротенко В. В.** Сторінки щоденника Георгія Кривобока // Край. – 2013. – № 109. – С. 13–15.
 С. 13. – Про матеріали щоденників Всеволода Михайловича (1891–1958) та Георгія Михайловича (1896–1966) Кривобоків – полтавців, племінників М. О. Олеховського.

77. **Олеховские** // Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802–1907 годы / Ред. А. А. Шумков / Сост.: В. В. Коротенко, И. Г. Рыклис, М. Ю. Чиркова и др. – М. : Старая Басманная, 2013. – С. 412.

2014

78. **Географічна освіта** в Полтавському національному педагогічному університеті ім. В. Г. Короленка: історія в особах, 1914–2014 роки: зб. ст. регіональн. наук. конф, 11 квітня 2014 р. / За ред. Л. М. Булави. – Полтава, 2014. – 170 с.

С. 22, 49. – Про діяльність М. О. Олеховського.

79. **Кигим С. Л.** Діяльність перших завідувачів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського та Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція ім. М. І. Вавилова // 130 років служіння науці : зб. наук. пр., присвячений 130-річчю з дня заснування Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції ім. М. І. Вавилова 28 жовтня 2014 р. – Полтава, 2014. – С. 56–61.

С. 57, 58, 59. – Про діяльність М. О. Олеховського.

2015

80. **Полтавське товариство** сільського господарства (журнали засідань із 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / Уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця, 2015. – Вип. 2. – Ч. 2. – 464 с.

С. 320, 327, 333, 342, 350, 363, 359, 363, 371, 377, 407, 410, 413, 416, 421, 422, 423. – Про участь М. О. Олеховського в засіданнях Полтавського товариства сільського господарства та його виступах на них.

81. **Полтавське товариство** сільського господарства (журнали засідань із 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / Уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця, 2015. – Вип. 3. – Ч. 1. – 418 с.

С. 4, 9, 13, 77, 78, 85, 96, 101, 105, 132, 169, 173, 186, 190, 195, 216, 218, 224, 225, 243, 257, 264, 269, 278, 288, 292, 295, 297, 308, 325, 328, 329, 330, 331, 332. – Про участь М. О. Олеховського в засіданнях Полтавського товариства сільського господарства та його виступах на них.

82. **Полтавське товариство** сільського господарства (журнали засідань із 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / Уклад. : В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця, 2015. – Вип. 3. – Ч. 2. – 418 с.

С. 85, 91, 93, 94, 100, 103, 106, 113, 122, 126, 127, 128, 151, 154, 165, 223, 229, 246. – Про участь М. О. Олеховського в засіданнях Полтавського товариства сільського господарства.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ М. О. ОЛЕХОВСЬКОГО

1886

1. **Очерк** помещичьего хозяйства в Лубенском уезде / [М. А. Олеховский] // Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Прилож. к V и VI тому Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии – Полтава : И. А. Дохмана, 1886. – С. 1–85.

1892

2. **Полтавский** земский Естественно-Исторический музей / [М. А. Олеховский] // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1891 г. [отдельн. оттиск из указ. отчета]. – Полтава : Типо-Литограф. Л. Фришберга, 1892. – 26 с.

1893

3. **Полтавский** земский Естественно-Исторический музей / [М. А. Олеховский] // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1892 г. [отдельн. оттиск из указ. отчета]. – Полтава : Типо-Литограф. А. Фришберга, 1893. – 37 с.

1899

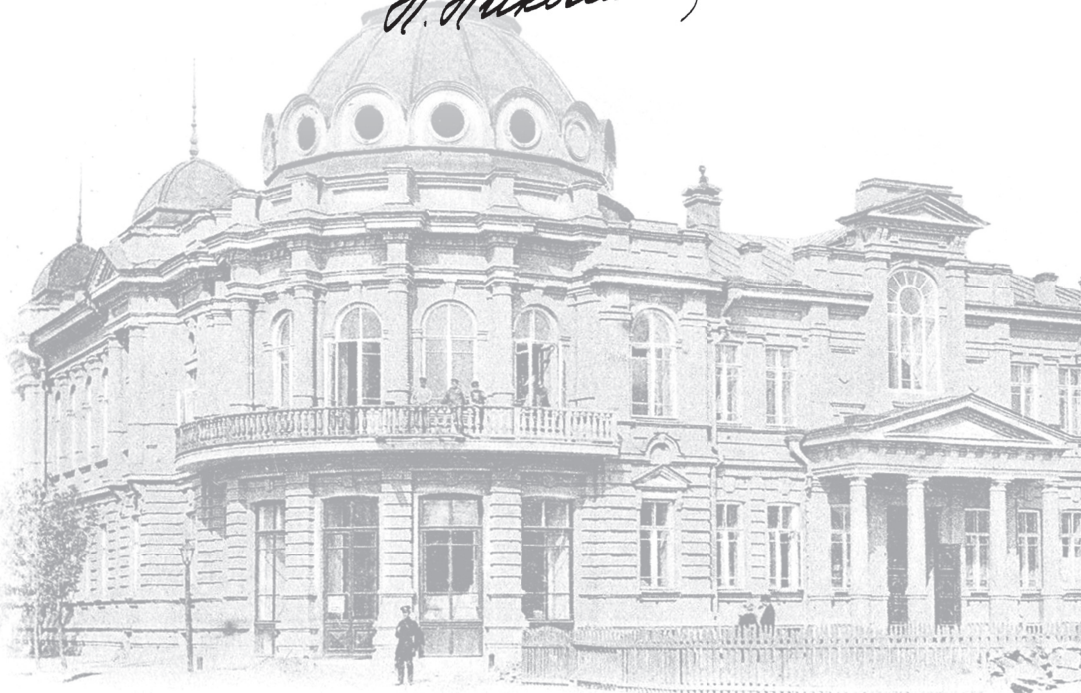
4. **Естественно-Исторический Музей** Полтавского Губернского Земства. Описание коллекций. – Полтава : Типогр. М. А. Старожицкаго, 1899. – 90 с.

1904

5. **О примерном плане** расположения коллекций музея и той связи, которая могла бы быть установлена между ним и различными агрономическими учреждениями Полтавской губернии / М. А. Олеховский // Тр. Третьяго Агрономического Сопещания. (17, 18, 21 февраля 1903 г.). – Полтава : Типо-Литограф. М. Л. Старожицкаго, 1904. – С. 74–79.

H. Huxman

ГЛАВА 2

«Робота
в музеї
стала
центром
його
ЖИТТЯ...»

*Штут є науково працюючі:
...міколог М. Ф. Ніколаєв*

В. І. Вернадський

Микола Федорович Ніколаєв (у деяких джерелах М. Ф. Ніколаїв, М. Ф. Миколаєв) народився 17 (4) листопада 1882 р.* у м. Слов'янську Харківської губернії (нині Донецької області) у родині провізора.

Є відомості, що саме його батько побудував знаменитий грязьовий курорт у Слов'янську, за що отримав персональне дворянство. Крім Миколи, у родині було ще двоє синів – Валентин та Федір. Усіх їх виховували в душі побожного ставлення до рослин. З дитинства вони самостійно вирощували квіти, доглядали за птахами, відвідували різноманітні виставки. Усе це далося взнаки: брати стали професійними біологами [1, 10].

Середню освіту Микола Ніколаєв здобув у Бахмутській гімназії й ще під час навчання почав мріяти про те, щоб стати вченим-біологом. Після гімназії він вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету Святого Володимира (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) [10]. Але за участь у революційних подіях 1905 р. був заарештований.

За клопотанням батька визволений із Харківського централу й нелегально відправлений за кордон. У Швейцарії Микола Федорович навчався в Женевському політехнічному університеті на хіміка. Отримав тут диплом у 1908 р. Згодом, після повернення у 1908 р. до Харкова, продовжив навчання в тамтешньому університеті, який закінчив у 1910 р. із званням кандидата природничих наук [10]. У листі до В. І. Вернадського від 17 серпня 1918 р. Микола Федорович інформує видатного натураліста про те, що за фахом він міколог, «...працював у мікологічній лабораторії А. Ячевського в Петрограді та в Харкові в Потебенька» [насправді йдеться про А. О. Потебню]. Відомо, що й А. А. Ячевський, і А. О. Потебня – ви-

*У виданні «Адресная книга ботаников СССР» (Л., 1929) указано як дату народження 1 листопада 1883 р.

датні мікологи, які стояли біля витоків фітопатологічних шкіл як у Росії, так і в Україні [5].

Ще за рік до закінчення університету Микола Федорович переїхав до Полтави і з 1 вересня 1909 р. по вересень 1911 р. працював викладачем курсів «Ґрунтознавство» та «Рослинництво» Полтавського чотирикласного землемірного училища [4]. За деякими джерелами відомо, що він поєднував цю роботу з викладацькою діяльністю в Петровському Полтавському кадетському корпусі. По-справжньому його талант розкрився, коли він отримав запрошення працювати в природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства (травень 1910 р. – листопад 1915 р.), спершу помічником завідувача, а згодом – і очільником цієї установи [8].

Це був дуже плідний на здобутки час у житті Миколи Федоровича, з іменем якого пов'язане зародження та становлення природоохоронного руху на теренах Полтавщини. З огляду на це слід відзначити, що саме Микола Федорович 16 грудня 1913 р. першим виступив із доповіддю про охорону пам'яток природи Полтавської губернії перед членами Полтавського губернського земства. Це сприяло тому, що земство виділило 400 рублів для проведення конкурсу на кращий нарис, присвячений охороні пам'яток природи. Цікаво й те, що в умовах приватної власності на землю М. Ф. Ніколаєв рекомендував управі налагодити контакти щодо виділення коштів, спрямованих на охорону найбільш цінних ділянок степів, лісів та боліт [13, 14].

У подальшому (грудень 1913 р. – січень 1914 р.) Микола Федорович залучив до здійснюваної ним природоохоронної роботи свого брата В. Ф. Ніколаєва (1889–1973), майбутнього кандидата біологічних наук, практиканта (1908, 1910, 1912, 1914), співробітника (1914–1923), а згодом також завідувача музею в Полтаві (1916–1923). Брати Ніколаєви взяли активну участь в організації першої на теренах Російської імперії виставки з охорони природи в м. Харкові (22 грудня 1913 – 12 січня 1914 рр.) [6, 14]. Після цієї виставки М. Ф. Ніколаєв став палким пропагандистом нових для того часу питань охорони природи. З низкою доповідей на цю тему він виступає в 1914 р. перед членами Полтавського гуртка фізикоматематичних наук [13]. Зацікавленість викликало повідомлення Миколи Федоровича «Про охорону пам'яток природи», яке лектор ілюстрував великою кількістю слайдів (як тоді казали – «світлових картин»). На березневому (1914 р.) засіданні цього гуртка він виступив із повідомленням «Охорона пам'яток природи в Північній Америці, у Західній Європі та в Росії». Цю доповідь М. Ф. Ніколаєв

ва попросили повторити для більшого кола слухачів. І це не дивно, адже доповідач озвучив проблеми, які не втратили свого значення і є актуальними й на сьогодні. Лейтмотивом повідомлення було визначення пам'яток природи в Полтавській губернії, їхня кількість порівняно з Північною Америкою та Західною Європою, а головне – про участь громадськості в охороні природи [13]. Зазначимо, що таким чином на теренах Полтавщини ніхто й ніколи до цього не розглядав природоохоронних проблем. Саме М. Ф. Ніколаєву належить пріоритет у цьому.

Як пізніше згадував про ці роки В. Ф. Ніколаєв, Микола Федорович «...працював головним чином як організатор, домігся значних асигнувань для виготовлення спеціального обладнання, придбання довідкових видань, наукової літератури для музею». Відомо, що за період із 1910 по 1915 р. Микола Федорович передав до фондів музею особисто зібраний гербарій, ентомологічну колекцію (Hemiptera-Heteroptera), чучела та тушки птахів [1]. Працюючи директором музею, Микола Федорович уперше з моменту його заснування налагодив опис експонатів та фондів колекцій, завів інвентарні та карточні каталоги, репрезентував музей за межами Полтавської губернії, а саме на знаменитій Катеринославській обласній сільськогосподарській виставці (1910 р.). Як завідувач музею, Микола Федорович тісно співпрацював із Полтавським товариством сільського господарства. На організованих під його керівництвом навчаннях (зимових курсах, 1912–1914 рр.) читав цикл лекцій про природу Полтавщини. Крім цього, обов'язково особисто проводив усім слухачам екскурсії експозицією музею [8].

Аналогічною за цей період була і його діяльність на губернських курсах для вчителів, організованих педагогічним бюро Полтавського губернського земства. На них у різні роки Микола Федорович прочитав багато лекцій із курсу «Природознавство Полтавської губернії».

М. Ф. Ніколаєв першим на теренах Полтавщини почав висловлювати й відстоювати ідею про створення повітових сільськогосподарських музеїв. Ця думка була виголошена на губернській агрономічній нараді в Полтаві 24–27 листопада 1913 р.

Слід відзначити, що саме Микола Федорович першим з усього інтелектуального загалу Полтавщини звернув увагу на згубні наслідки меліоративних робіт у долині річки Трубіж у зв'язку з її осушенням. Для цього він направив у район їх проведення свого брата, практиканта музею Валентина Ніколаєва. При цьому М. Ф. Ніколаєв доручив йому «...збирати окремо гербарії з осушеної та неосушеної частин і порівнювати через кожні 1–2 тижні

склад рослинності на аналогічних ділянках осушеної та неосушеної частин р. Трубежа» [11]. Валентин Федорович сумлінно та професійно здійснив ці спостереження та зібрав гербарій. У подальшому вони отримали високу оцінку відомого ботаніка Й. К. Пачоського, який і опублікував списки зібраних рослин [11].

М. Ф. Ніколаєв разом із досвідченим лісівником, завідувачем Полтавської піщано-яружної округи В. М. Борткевичем на Другому з'їзді лісовласників і лісівників (18–21 грудня 1913 р.) виголосили доповідь «Про заснування в Полтаві ботанічного саду». Полтавське губернське земство підтримало цю ідею й замовило знаменитому ботаніку А. М. Краснову розробити проект саду, та, на жаль, через невдовзі розпочату Першу світову війну цей задум не був утілений у життя [6].

У 1914 р. в Полтаві створене перше в Російській імперії ентомологічне бюро, яке очолив Д. М. Бородін. Дмитро Миколайович розгорнув цікаву й напрочуд насичену дослідницьку діяльність, але у зв'язку з призовом до війська передав керівництво бюро знаменитому фахівцю М. В. Курдюмову, проте він також недовго обіймав цю посаду, бо пішов добровольцем до лав діючої армії. Виконувачем обов'язків завідувача ентомологічного бюро став очільник музею М. Ф. Ніколаєв [3]. На цій посаді Микола Федорович розгорнув активну діяльність, особливо з нагального тоді питання боротьби з мишовидними гризунами. Крім цього, він визначав хвороби, якими були ушкоджені рослини, на підставі чого дослідник склав два цікавих огляди, які згодом були опубліковані в додатках до звіту про діяльність бюро. Ці раритети, на жаль, практично не відомі сучасним науковцям, свідчать про його високу фахову обізнаність. Це ж саме підтверджує й участь М. Ф. Ніколаєва в роботі ентомологічних нарад у м. Харкові (вересень 1914 р.) та м. Києві (грудень 1914 р.), де він представляв Полтаву й виступив із цікавими доповідями.

З листопада 1915 р. М. Ф. Ніколаєв уже не займав посаду завідувача музею [8]. За його власним свідченням, з осені 1915 р. він перебував у летючому перев'язочному загоні 33-ї дивізії [9], із чого можна зробити висновок про його участь у Першій світовій війні. У період із 1916 по 1918 р. М. Ф. Ніколаєв більше проявив себе як дійсний член Полтавської вченої архівної комісії (1909–1917 рр.), як один із перших у Полтаві членів Російського ботанічного товариства. Разом із цим є відомості, що впродовж 1917–1918 рр. Микола Федорович обіймав посаду завідувача фітопатологічного відділу Ботанічного саду в м. Кутаїсі (Грузія). Однак ця інформація потребує уточнення. Можливо, це були лише наміри. Адже відомий укра-

їнський археолог, завідувач археологічного відділу Полтавського музею (1912–1922 рр.) В. М. Щербаківський у своїх спогадах каже, що в 1918 р. М. Ф. Ніколаєв обіймав посаду лектора відкритого восени цього року в Полтаві Українського народного університету. Ще раніше, 18 березня 1918 р., М. Ф. Ніколаєв вступив до створеного В. І. Вернадським Полтавського товариства любителів природи [5]. У його списках він значиться під № 69, там же повідомляється й про його адресу в Полтаві по вул. Познанській, 8. Цікаво, що саме за цією адресою в той час мешкав і засновник товариства В. І. Вернадський [5]. Уже після його від'їзду з Полтави до Києва у листі М. Ф. Ніколаєва до нього від 17 серпня 1918 р. читаємо: «От уже близько двох років... як я полишив службу в музеї й захопився громадською роботою. Зараз, крім втоми від цієї роботи, у мене нічого не залишилось. Як хочеться працювати в улюбленій галузі, яка... пов'язана з природою» [5, с. 154–155]. Микола Федорович хоче знайти наукову або науково-прикладну роботу. При цьому він навіть готовий переїхати на нове місце проживання, але для нього бажано, щоб це була Полтавська губернія, а робота була б пов'язана з мікологією. І далі: «Лише Ваше добре ставлення до мене, Володимире Івановичу, дало мені хоробрість звертатися до Вас із цим проханням» [5, с. 155].

В. І. Вернадський виділяв М. Ф. Ніколаєва серед полтавського інтелектуального загалу, уважав його «науково працюючим» натуралістом (щоденник В. І. Вернадського, запис від 12 квітня 1918 р.). Узагалі ж епістолярія М. Ф. Ніколаєва до В. І. Вернадського нараховує сім листів. Серед них – уже згаданий від 17 серпня 1918 р., який зберігається у фонді Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також листи від 9 травня 1915 р. (Полтава); 31 травня 1915 р. (Полтава); 19 серпня 1915 р. (Полтава); грудень 1915 р. (діюча армія); 2 серпня 1928 р. (Полтава); 21 жовтня 1928 р. (Полтава), які зберігаються в особовому архіві В. І. Вернадського в Архіві РАН (Москва) [9]. Листи М. Ф. Ніколаєва до В. І. Вернадського – цікаве джерело біографістики згаданих осіб, свідчення великої поваги Миколи Федоровича до Володимира Івановича та членів його родини. Але головний лейтмотив цих епістолярій – цілеспрямоване запрошення М. Ф. Ніколаєвим В. І. Вернадського до огляду ним Гінцівської палеолітичної стоянки та її околиць [9]. У 1915 р. їх дослідження здійснювала експедиція музею на чолі із завідувачем археологічного відділу В. М. Щербаківським.

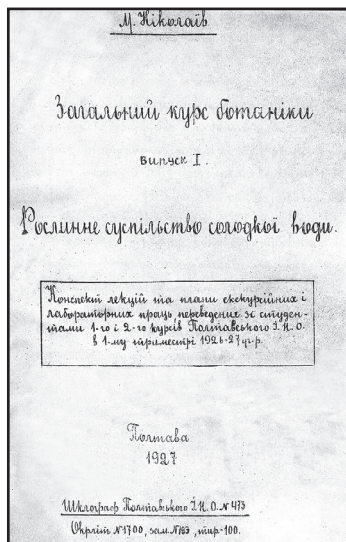
Микола Федорович, як ніхто з інших, причетних до згаданих розкопок, розумів роль В. І. Вернадського в інтерпретації отриманих

експедицією даних та інтерес до них видатного натураліста. Недарма в листі до нього в травні 1915 р. полтавський музейник наголошував: «...Хотілося б бачити Вас якомога скоріше, оскільки, мабуть, Ваші вказівки змінять план і метод розкопок» [9, с. 671]. Пріоритетним є й те, що саме М. Ф. Ніколаєву належить ініціатива відправлення до Петрограда відібраних В. І. Вернадським у Гінцях зразків [9, с. 672]. Важливим є й те, що згадані листи розкривають інші цікаві нюанси, зокрема роль М. Ф. Ніколаєва в допомозі через В. І. Вернадського вдові М. О. Олеховського Марії Євдокимівні в отриманні нею пенсії за свого чоловіка [9, с. 678]. Усе це характеризує Миколу Федоровича як чуйну та вдячну своєму попереднику людину.

Повертаючись до 1916–1918 рр., слід звернути увагу на вже процитований лист М. Ф. Ніколаєва до В. І. Вернадського, у якому Микола Федорович відзначає своє захоплення громадською роботою [5]. У монографії В. Оголевця розповідається про діяльність Південноросійської обласної переселенської організації (1918 р.), бюро якої певний час, до середини 1918 р., очолював М. Ф. Ніколаєв.

З 1920 р. Микола Федорович працює на викладацькій роботі. Він викладає курс природознавства при Вищій робітничій школі в Полтаві. У 1921 р. цей факультет реорганізовано в сільськогосподарський, а з 1923 р. – в агрокооперативний технікум (нині Полтавська державна аграрна академія). У цей час (з 1920 р.) він працював на посаді завідувача сільськогосподарського відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). У 1923 р. М. Ф. Ніколаєв обійняв посаду завідувача хлібного відділу Полтавського державного банку.

У 1924 р. його повеніряння закінчуються, після того як Микола Федорович надовго пов'язав своє життя з Полтавським інститутом народної освіти (ІНО) (згодом інститут соціального виховання (ІСВ), нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), де з 2 липня

Конспект лекцій із ботаніки для студентів Полтавського ІНО, виданий М. Ф. Ніколаєвим. 1927 р.

1924 р. обійняв посаду лектора з ботаніки та завідувача ботанічного кабінету. Тут знову, як і в музеї, розкрився його організаторський та педагогічний хист, уміння читати лекції, вести наукову роботу, переглядати різну, в тому числі й іноземну літературу. Щодо останньої, то це було нескладно, адже Микола Федорович досконало володів німецькою та французькою мовами.

Працюючи в Полтавському ІНО, починаючи з 1926 р. Микола Федорович вивчав рослинність степів Полтавщини. Ось як він писав про це в 1927 р.: «Я вирішив зосередити свою увагу на заповіднім участку степу, що зветься «Академічним степом». Крім нього, він «побував на степовому участку Ланнівського цукрового заводу... наступним був «Струківський» заповідний участок» [12]. У цей час М. Ф. Ніколаєва навіть сплутали з якимось конокрадом і заарештували, але згодом відпустили [11, с. 92]. Зібраний Миколаєм Федоровичем дуже цікавий гербарний матеріал опрацював лаборант – штатний асистент ботанічного кабінету ІНО Ф. К. Курінний.

*Микола та Валентин
Ніколаєви. 30-і рр. ХХ ст.*

З тих пір Федір Каленикович став постійно працювати під проводом М. Ф. Ніколаєва, а згодом змінив його на посаді завідувача ботанічного кабінету [15].

Цікаво, що вчителю та учню належить спільний пріоритет у заснуванні Ботанічного саду Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, адже він веде свій початок від ботанічної ділянки ІНО, яку створив і якою завідував М. Ф. Ніколаєв. Ось як писав про це в 1930 р. Ф. К. Курінний: «Керівна та організаційна частина припала на зав. ботанічної ділянки М. Ф. Ніколаєва (робота здійснювалась автором (Ф. К. Курінним) та членами природничого гуртка протягом 1927–29 рр.)» [15]. На території площею 2800 м² під проводом М. Ф. Ніколаєва зібрано майже 480 видів та форм рослин, більшість із яких переносились у живому стані з найбільш цікавих фітоценозів.

Навколо професора II категорії ІНО М. Ф. Ніколаєва гуртувалось багато студентів. У 1926–1928 рр. він залучив їх до вивчення цілинних степів Полтавщини, возив на екскурсії пам'ятними місцями губернії й навіть у Москву – на сільськогосподарську виставку. Узяз-

ши участь у роботі Всесоюзного з'їзду ботаніків у Москві (1926 р.), Микола Федорович виступив перед гуртківцями інституту із цікавими повідомленнями. У 1927 р. М. Ф. Ніколаєв видав конспект лекцій, екскурсійних та лабораторних робіт для студентів 1-го та 2-го курсів ІНО. Цей підручник свідчить про високий професіоналізм автора та його педагогічний хист.

Слід відзначити, що, працюючи в ІНО та ІСВ, М. Ф. Ніколаєв, крім ботаніки, викладав біологію, біогеографію, а також екологію з основами географії. Цей час був дуже плідним у його педагогічній, і головне – науковій роботі.

Починаючи з 19 червня 1929 р. в Полтаві спільними зусиллями двох інститутів – сільськогосподарського та народної освіти – почала свою діяльність експедиція з дослідження луків долини річки Ворскла. Її очолили професори В. П. Кушніренко та М. Ф. Ніколаєв – члени Полтавського наукового товариства при ВУАН, під проводом якого й здійснювались ці дослідження. Останньому допомагали асистент Ф. К. Курінний та студенти ІНО Т. Барабаш, Т. Власенко, К. А. Галайко, М. С. Данилевська, О. М. Журавльова, Н. М. Пашина, В. П. Перебийніс та М. Г. Тиха. Одна зі згаданих студенток, а саме Марія Сергіївна Данилевська (між іншим, прямий нащадок генія світової літератури Олександра Пушкіна), у подальшому стала фаховим знавцем луків та сіножатеї Полтавщини, кандидатом сільськогосподарських наук, науковим співробітником Полтавської сільськогосподарської дослідної станції.

Експедиція охопила велику територію та збрала цікавий як у теоретичному, так і в практичному відношенні матеріал. Одного лише гербарію зібрано 2812 аркушів. У вигляді окремого монографічного видання результати цих досліджень були опубліковані в «Записках Полтавського сільськогосподарського інституту» (1930 р.). Керівництво експедиції складало плани для подальшого проведення геоботанічних досліджень, але з боку ІНО їм не судилось відбутись у зв'язку з тим, що згідно з наказом Наркомату освіти України від 17 вересня 1930 р. М. Ф. Ніколаєва звільнили з посади професора біології та фізичної географії Полтавського інституту соціального виховання за власним бажанням.

Разом із дружиною Лідією Михайлівною та сином Дмитром 48-річний професор Микола Федорович Ніколаєв переїхав із Полтави до Білорусії. Тут він оселився в м. Горки Могильовської області, де очолив кафедру ботаніки Гори-Горецького сільськогосподарського інституту (нині Білоруська державна сільськогосподарська академія). Переїзд Миколи Федоровича до Горок швидше за все

Учасники експедиції з дослідження луків долини р. Ворскла. 1929 р. 1-й ряд зліва направо: В. Г. Ліховіцер, М. Ф. Ніколаєв, В. П. Кушніренко, Ф. К. Курінний; 2-й ряд – студенти. Попереду – син М. Ф. Ніколаєва Дмитро (?)

міг бути пов'язаний із такими подіями. Відомо, що в 1930 р. найстаріший та найавторитетніший аграрний виш колишнього СРСР Гори-Горецький сільськогосподарський інститут зазнав поділу на цілу низку вузькоспеціалізованих інститутів, які були організовані в різних містах Білорусії. По цьому більшість його кваліфікованих кадрів розїхалась. Тому виникла нагальна потреба в нових професорах, і одну з таких вакансій і обійняв М. Ф. Ніколаєв. Уже на початку серпня 1933 р. відбувся зворотний процес – об'єднання всіх роз'єднаних інститутів у єдиний заклад – Білоруський сільськогосподарський інститут. Цей потужний навчальний заклад потребував нових компетентних кадрів. Сюди почали приїздити досвідчені фахівці. Серед них до Горок прибув і улюблений учень М. Ф. Ніколаєва Ф. К. Курінний. Завдяки клопотанням Миколи Федоровича з 1 лютого 1936 р. він почав працювати разом із ним на кафедрі ботаніки. Але через те що на той час навчальні години вже були розподілені, Ф. К. Курінному запропонували очолити інститутський ботанічний сад і вести дослідження з теми «Нові культури», яку ще в 1935 р. запропонував кафедрі М. Ф. Ніколаєв [15]. Про працю М. Ф. Ніколаєва в інституті відомості практично відсутні, але можна припустити, що вона була досить результативною. Такий висно-

вок можливо зробити з того, що в 1940 р., коли інститут готувався до свого 100-річчя, за досягнення, представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві, 11 його кращих викладачів нагороджено Великими Золотими та Срібними медалями виставки. Серед них був і професор М. Ф. Ніколаєв. Згаданій групі науковців нагороди вручив у Кремлі Голова Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калінін [2]. За прийнятими в ті часи традиціями він сфотографувався з нагородженими, що було проявом визнання їхніх заслуг перед суспільством і неабияким виявом шани до них із боку влади.

Щодо подальших віх біографії вченого, то, зі слів небоги М. Ф. Ніколаєва Н. В. Місостової, дружина й син Миколи Федоровича загинули під час Другої світової війни, після цього пішов із життя й сам М. Ф. Ніколаєв. Обставини його смерті, місце поховання на цей час авторам не відомі.

Отже, можна зробити висновок, що Микола Федорович Ніколаєв усім своїм життям стверджував імператив творчої індивідуальності. Для нього характерною була виразна самодостатність, яка глибоко вплинула на музейництво, освітянську та природоохоронну справу Полтавщини. Йому вдалось значно оновити їх, закласти вагомий підвалини для подальшого розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. НА ПКМ ім. Василя Кричевського. – Спр. № 11-1565. – 118 арк.
2. Белорусская сельскохозяйственная академия: 150 лет : Краткий очерк истории и деятельности. – Мн. : Ураджай, 1990. – 279 с.
3. Бородин Д. Н. Первый отчет о деятельности энтомологического бюро и обзор вредителей Полтавской губернии. 1914. – Полтава, 1915. – 88 с.
4. Бояренцев С. М. История учебных заведений Полтавы до 1917 года. – Полтава : ООО «АСМИ», 2013. – 560 с.
5. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 260 с.
6. Второй съезд лесовладельцев и лесоводов при Полтавском Обществе сельского хозяйства 18–21 декабря 1913 года. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1914. – 142 с.
7. Гармаш Т. П. Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.) : монографія. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с.
8. Кигим С. З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музеєм – ботаніки брати Ніколаєви) // Четверта Полтав-

ська наукова конференція з історичного краєзнавства : Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава, 1998. – С. 54–57.

9. [Листування з В. І. Вернадським] / М. Ф. Ніколаєв // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2. Листування: Д–Я. Ч. 1. Д–Н / Уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2012. – С. 671–678.

10. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко – Полтава, 1991. – С. 9–12, 31.

11. Николаев Н. [комментарии к статье], Пачоский И. Материалы для изучения флоры долины р. Трубежа // Ежегодник Музея Полтав. Губ. Земства. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – С. 21–22.

12. Николаев М. Ф. Матеріали щодо рослинності на степах Полтавщини // Записки Полтавського ін-ту народньої освіти. Т. IV за 1926–27 академ. рік. – Полтава, 1927. – С. 91–99.

13. Полтавский кружок любителей физико-математических наук. Отчет XVI. 1913–14 г. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1915. – 63 с.

14. Самородов В. М. Брати Ніколаєви – першопроходці природно-заповідної справи Полтавщини // Природоохоронний рух на Полтавщині : Матеріали наук.-практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 13–16.

15. Халимон О. В. Федір Курінний: епізоди життя та наукової творчості // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. статей. Вип. VII. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 437–446.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ М. Ф. НІКОЛАЄВА

17 (4) листопад 1882	Народився в м. Слов'янську Харківської губернії (нині Донецької області) в родині провізора
?–?	Навчався в Бахмутській гімназії
?–?	Студент природничого відділення фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету Святого Володимира (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)
1905	Заарештований за участь у революційних подіях. Згодом визволений із Харківського Централу і нелегально відправлений за кордон
1905–1908	Студент-хімік Женевського політехнічного університету в Швейцарії
1908	Студент Імператорського Харківського університету Святого Володимира
1909	Переїхав до м. Полтави
1909–1917	Дійсний член Полтавської вченої архівної комісії
Вересень 1909– вересень 1911	Викладач Полтавського чотирикласного землемірного училища і Петровського Полтавського кадетського корпусу
Травень 1910– листопад 1915	Помічник завідувача природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), а згодом його завідувач
1910	Учасник Південно-Російської сільськогосподарської виставки в Катеринославі (нині м. Дніпро)
1910	Закінчив фізико-математичний факультет Імператорського Харківського університету Святого Володимира із званням кандидата природничих наук

- 1912–1914** Лектор зимових курсів Полтавського сільськогосподарського товариства, Губернських курсів для вчителів Педагогічного Бюро Полтавського губернського земства
- 24–27 листопада 1913** На Губернській агрономічній нараді першим на теренах Полтавщини висловив думку про створення повітових сільськогосподарських музеїв
- 16 грудня 1913** Уперше виступив із доповіддю про охорону пам'яток природи Полтавщини перед членами Полтавського губернського земства
- 18–21 грудня 1913** Разом із В. М. Борткевичем виступив на Другому з'їзді лісовласників і лісників із доповіддю «Про заснування в Полтаві ботанічного саду»
- 22 грудня 1913–12 січня 1914** Учасник організації та проведення у Харкові першої на теренах Росії виставки з охорони природи.
- 1914** Виголосив у Полтаві низку доповідей з охорони пам'яток природи в Північній Америці, Європі, Західній Росії.
- 10 серпня–31 грудня 1914** В. о. завідувача Ентомологічного бюро Полтавського губернського земства
- Вересень 1914** Учасник ентомологічної наради в м. Харкові, де виступив із доповіддю
- Грудень 1914** Учасник ентомологічної наради у м. Києві, де виступив із доповіддю
- Листопад 1915** За власним бажанням залишив посаду завідувача музею і перебував у летючому перев'язочному загоні 33-ї дивізії
- 1916** Дійсний член Російського ботанічного товариства
- 1917–1918?** Завідувач фітопатологічного відділу Кутаїського ботанічного саду (Грузія)
- Січень–липень 1918** Очолював Бюро Південно-Російської обласної переселенської організації
- 18 березня 1918** Вступив до організованого В. І. Вернадським Полтавського товариства любителів природи
- Вересень 1918** Лектор Українського народного університету в м. Полтаві
- 1920** Завідувач сільськогосподарського відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського), за сумісництвом викладач курсу природознавства Вищої робітничої школи в м. Полтаві

- 1921–1923** Викладач сільськогосподарського факультету Вищої робітничої школи, а згодом створеної на її базі Полтавського агрокооперативного технікуму (нині Полтавська державна аграрна академія)
- 1923** Завідувач хлібного відділу Полтавського державного банку
- 1924–1930** Професор II категорії – завідувач ботанічного кабінету Полтавського інституту народної освіти (згодом Інститут соціального виховання; нині Полтавський педагогічний університет імені В. Г. Короленка)
- 16–25 січня 1926** Учасник Всесоюзного з'їзду ботаніків у м. Москві
- 1927** Підготував та видав конспект лекцій, екскурсійних та лабораторних робіт для студентів 1–2 курсів Полтавського інституту народної освіти
- 1927–1929** Завідувач ботанічної ділянки Полтавського інституту народної освіти (нині Ботанічний сад Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка)
- 19 червня 1929** Разом із професором В. П. Кушніренко очолив експедицію з дослідження луків долини р. Ворскла
- 17 вересня 1930** За власним бажанням звільнився з посади професора біології та фізичної географії Полтавського інституту соціального виховання (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка)
- 1930–1941** Разом із родиною переїхав до м. Горки Могильовської області (Білорусь). Очолив кафедру ботаніки Гори-Горецького сільськогосподарського інституту (нині Білоруська державна сільськогосподарська академія)
- 1940** Учасник Всесоюзної сільськогосподарської виставки в м. Москві, нагороджений медаллю
- 1941 ?** Загинув у м. Горки під час Другої світової війни

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М. Ф. НІКОЛАЄВА

1911

1. **Естественно-исторический музей** Полтавского губернского земства // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1910 год. Вып. первый. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1911. – С. 91–96.

С. 91. – «Персонал музею у звітному році складався із завідувача музею М. Ф. Ніколаєва, запрошеного управою з 1 травня 1910 р.».

1913

2. **И. [Илличевский О.]**. Полтавские с.-х. курсы // Хуторянин. – 1913. – № 12. – С. 359 – 361.

С. 361. – На зимових Полтавських сільськогосподарських курсах чотири лекції, присвячені природі Полтавської губернії, прочитав завідувач земського природничо-історичного музею М. Ф. Ніколаєв.

3. **Оглоблин Д.** Материалы к изучению Coleoptera Полтавской губернии // Ежегодник Естественно-исторического музея Полтавского Губернского Земства. 1912 г. № 1. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. – С. 29 – 30.

С. 30. – Є посилання на те, що серед колекцій Coleoptera, зібраних різними колекторами, є й збори М. Ф. Ніколаєва.

4. **Отчет о деятельности** Полтавского Общества Сельского Хозяйства за 1912 г. – Полтава : Электр. Типограф. Д. Н. Подземского, 1913. – 82 с.

С. XIV. – На організованих Полтавським товариством сільського господарства зимових с.-г. курсах (11.01. – 17.02.1912 р.) завідувач природничо-історичного музею М. Ф. Ніколаєв поза програмою прочитав лекції про природу Полтавської губернії.

1914

5. **Аверин В.** Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского Губернского Земства. 1912. – Вып. 1. Полтава. 1913 // Бюлл. Харьковского Общества Любителей природы. – 1914. – № 1. – С. 91–93.

С. 91. – Відгук на публікацію М. Ф. Ніколаєва.

6. **Борткевич В.** Второе совещание лесовладельцев и лесоводов при Полтавском сельскохозяйственном обществе // Хуторянин. – 1914. – № 4. – С. 116–118.

С. 116. – «У вечірньому засіданні 20 грудня першою заслухана доповідь М. Ф. Николаєва і В. М. Борткевича «Про затвердження в Полтаві ботанічного саду». Після короткого історичного нарису ботанічних садів дано визначення такого саду, як це розуміють доповідачі, і намічені його науково-прикладні й науково-просвітницькі задачі. «Розробка питання про затвердження саду повинна стати однією із чергових задач лісового відділення, якщо воно організовується при сільськогосподарському товаристві».

7. **В. М.** Областное энтомологическое совещание при Харьков. Губерн. Земской Управе 20–21 сентября 1914 г. // Южно-Русская С.-Х. Газета. – 1914. – № 42. – С. 12–13.

С. 12. – На обласній ентомологічній нараді в Харкові Полтаву представляв М. Ф. Николаєв.

8. **Второй съезд** лесовладельцев и лесоводов при Полтавском Обществе Сельского Хозяйства 18–21 декабря 1913 года. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1914. – 142 с.

С. 3, 7, 65, 91, 115, 121, 127, 131, 132, 135. – Про участь М. Ф. Николаєва в роботі з'їзду, його ініціативу (разом із В. М. Борткевичем) із заснування в Полтаві ботанічного саду.

9. **В. Ч.** Зимние сельско-хозяйственные курсы Полтавского Общества сельского хозяйства // Хуторянин. – 1914. – № 10. – С. 302–306.

С. 303. – Про участь М. Ф. Николаєва в роботі курсів для дрібних господарів Полтавської губернії (6–8 січня 1914 р.), на яких він прочитав лекції на тему «Природа Полтавської губернії» та провів курсантам екскурсію до музею як доповнення до лекцій.

1915

10. **Бородин Д. Н.** Первый отчет о деятельности энтомологического Бюро и обзор вредителей Полтавской губернии. 1914. – Полтава, 1915. – 88 с.

С. 2, 14, 15, 36. – Про участь М. Ф. Николаєва в роботі бюро як завідувача (з 10 серпня 1914 р.) та фахівця з вивчення мишоподібних гризунів та хвороб рослин.

11. **Ежегодник** Музея Полтавского Губернского Земства. 1913 год. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – 82 с.

С. 1, 12, 21, 22. – Про діяльність М. Ф. Николаєва як завідувача музею.

12. **Кириченко А. Н.** Материалы для изучения фауны полужесткокрылых (Hemiptera – Heteroptera) Полтавской губ. // Ежегодник Музея Полтав. Губ. Земства. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – С. 12–20.

С. 12, 14, 15. – Про колекцію комах (115 видів), надіслану автору М. Ф. Николаєвим.

13. **Краткий отчет** о деятельности энтомологического бюро Полтавского губернского земства за 1914 г. // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1914 год. Вып. первый. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – С. 54–58.

С. 54, 58. – Про діяльність М. Ф. Николаєва як організатора боротьби із мишоподібними гризунами в Полтавській губернії.

14. **Отчет** о деятельности Киевской Станции по борьбе с вредителями растений при Южно-Русском О-ве Поощрения Земледелия и Сельской Промышленности за 1914 год. Участие Станции в земской борьбе с полевками. – 1915. – № 16. – С. 461–469.

С. 466. – М. Ф. Николаєв як Полтавський губернський земський ентомолог брав участь в особливій нараді, скликаній з 15 по 17 грудня 1914 р. Київською губернською земською управою з питання боротьби з мишоподібними гризунами в Київській губернії навесні 1915 р.

15. **Полтавский кружок** любителей физико-математических наук. Отчет XVI. 1913 – 14 г. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1915. – 69 с.

С. 5, 20. – Наведено інформацію про повідомлення, які протягом 1914 р. робив під час засідань Полтавського гуртка любителів фізико-математичних наук М. Ф. Николаєв, а саме: «Охорона пам'яток природи», «Охорона пам'яток природи в Північній Америці, у Західній Європі та в Росії».

1916

16. **Отчет** о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства. За 1913 г. – Полтава : Электр. Типограф. Д. Н. Подземского, 1916. – 52 с.

С. 8, 12, 16. – Про діяльність М. Ф. Николаєва як лектора зимових сільськогосподарських курсів, ініціатора створення в Полтаві ботанічного саду.

17. **Отчет** о деятельности Полтавского Общества Сельского Хозяйства за 1914 г. – Полтава : Типограф. «Хуторянинъ» Полтав. Общ. с. х., 1916. – 57 с.

С. 17. – Про діяльність М. Ф. Николаєва як лектора зимових сільськогосподарських курсів.

18. **Отчет** Полтавской Губернской Земской Управы за 1915 г. Вып. первый. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1916. – 225 с.

С. 36, 37, 57, 60. – Від листопада 1915 р. М. Ф. Николаєва відряджено на фронт Першої світової війни, його подальша діяльність пов'язана з тереселенським бюро, а на посаду завідувача музею запрошений кандидат природничих наук В. Ф. Николаєв.

1917

19. **Музей** Полтавского Губернского Земства. Краткий исторический очерк музея // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской Губернии. – 1917. – №2–3. – С. 72–79.

С. 77. – З весни 1910 р. завідувати музеєм почав кандидат природничих наук М. Ф. Николаєв. «Він налагодив опис музею, складання інвентаризаційних і карткових каталогів, облаштування відділів. На це пішло майже два роки, оскільки до цього все було на спрощеному рівні. Подією цих двох років стала участь музею разом з іншими відділами Полтавської губернської земської управи в Катеринославській обласній сільськогосподарській виставці в 1910 р.».

1918

20. **Оголевец В.** Обзор деятельности Южно-Русской Областной Земской Переселенческой Организации за время войны. – Полтава : Електр. Типограф. М. Г. Амчиславскаго, 1918. – 134 с.

С. 4. – У передмові до книги, написаній 22 червня 1918 р., відзначено, що «на чолі Бюро Організації послідовно були покійний Ф. Н. Лось-Рожковський, М. Ф. Николаєв і П. П. Бордаков...»

21. **Отчет** Полтавской Губернской Земской Управы за 1916 год. Вып. первый. – Полтава : Електр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1918. – 200 с.

С. 72. – У 1916 р. міжнародний відділ природничо-історичного музею Полтавського губернського земства отримав дуже багато подарунків. Серед дарувальників були: «М. Ф. Николаєв – 2 предмети; Л. М. Николаєва – 4 предмети» [Л. М. Николаєва – дружина М. Ф. Николаєва. – Авт.].

1927

22. **Адамович П. Л.** Другий з'їзд-конференція стажантів Полтавського ІНО // Записки Полтавського ін-ту народної освіти. – Т. IV за 1926–1927 академ. рік. – Полтава, 1927. – С. 209–215.

С. 211, 215. – 23 червня 1927 р. М. Ф. Николаєв виступив на зборах сільськогосподарської секції конференції стажантів Полтавського інституту народної освіти з доповіддю «Шкільне природознавство відбиває напрямок та методи наукового природознавства».

23. **Адміністративно-господарче життя** Полтавського ІНО за 1926/27 академічний рік // Записки Полтавського ін-ту народної освіти. Т. IV за 1926–1927 академ. рік. – Полтава, 1927. – С. 189–200.

С. 194–195. – Професор II категорії Полтавського ін-ту народної освіти М. Ф. Николаєв у 1926–1927 академічному році очолював навчальну екскурсію до м. Москви 15 студентів сільськогосподарської секції (III курс), а також навчальну екскурсію двох студентів у с. Бучки Полтавської округи для дослідження цилінного степу.

24. **Николаєв М. Ф.** Матеріали щодо рослинності на степах Полтавщини // Записки Полтавського ін-ту народної освіти. – Т. IV за 1926–1927 академ. рік. – Полтава, 1927. – С. 91–99.

С. 91, 92. – Автор зазначає, «...що він намітив собі у 1926 р. планомерне обслідування степових участків на Полтавщині... Я вирішив зосере-

дити свою увагу на заповіднім участку степу, що зветься «Академічним степом». Побувши там, він побачив, що цей степ вибитий так само, як і звичайні ділянки. Згодом, у травні 1926 р., він побував на степовій ділянці Ланнівського цукрового заводу. Зібраний тут матеріал опрацював лаборант ботанічного кабінету Ф. К. Курінний. Уже восени цю ділянку було зорано. Наступним був «Струківський» заповідний участок». Та, на жаль, 1927 р. цю ділянку теж було зорано, тому довелось досліджувати інший об'єкт. Саме тут М. Ф. Ніколаєва заарештували і звинуватили в конокрадстві. У зв'язку із цим замість нього збір по узбіччях степових балок біля хуторів Педашко здійснив Ф. К. Курінний.

1928

25. **Гуртки і товариства** при Політехнікумі, їх стан та робота за 1927–28 рік // Записки Полтавського сільськогосподарського Політехнікуму. – Полтава, 1928. – Т. II. – С. 383–390.

С. 383. – Зазначено, що на засіданні наукового гуртка при Полтавському сільськогосподарському Політехнікумі з інформацією про роботу Всесоюзного з'їзду ботаніків доповідали В. П. Кушніренко, С. О. Іллічевський та М. Ф. Ніколаєв.

26. **Іллічевський С.** Гербарій Полтавського державного музею // Зб. присвяч. 35-річчю музею. Т. I. – Полтава, 1928. – С. 141–226.

С. 167, 217, 224, 225. – Є посилання на гербарні збори М. Ф. Ніколаєва [у тексті – М. Ф. Миколаїв. – Авт.].

27. **Іллічевський С. О.** Обслідування цілинних степів Полтавщини в 1927 р. // Охорона пам'яток природи на Україні. – 1928. – Вип. 2. – С. 89–119.

С. 11–112. – Викладено критичні зауваження автора до статті М. Ф. Ніколаєва «Матеріали до рослинності на степах Полтавщини» // Записки Полтавського Ін-ту нар. освіти. – 1927. – Т. IV. – С. 91–99.

1929

28. **Адресная книга** ботаников СССР. – Л. : Изд. Гос. Русск. Ботан. общ., 1929. – 178 с.

С. 75. – «Ніколаєв М. Ф. Nicolajev N. виклад. Ін.-ту народн. освіти; геоботаніка, фітопатологія. Полтава, інст. народ. освіти, ботан. кабінет. (Слов'янськ, Харківськ. губ., 1/XI.1883)».

1930

29. **Курінний Ф. К.** Ботанічна ділянка П. І. С. В. Повний список рослин з короткими відомостями про джерела поповнення та засоби вирощування // Записки Полтавського Ін-ту соціального виховання. – Т. V. За 1929–30 академ. рік. – Полтава, 1930. – С. 230–253.

С. 230. – Відзначено, що керівна та організаційна частина роботи зі створення ботанічної ділянки Полтавського інституту соціального виховання припала на завідувача ділянки М. Ф. Ніколаєва.

30. **Курінний Ф. К.** Рослинність цілинного схилу в околицях с. Шкалонівки // Записки Полтавського Ін-ту соціального виховання. – Т. V за 1929–30 академ. рік. – Полтава, 1930. – С. 207–225.

С. 209. – Автор висловлює подяку М. Ф. Николаєву за допомогу.

31. **Кушніренко В.,** Николаєв М. Куземинський лучний масив Груньського району // Луки водозбору р. Ворскла. – Ч. I : Записки Полтавського сільгосп. ін-ту. – Т. IV, № 1. – Полтава, 1930. – С. 5–114.

С. 7, 8. – Указано, що експедицію з геоботанічного дослідження луків водозбору р. Ворскла очолювали В. П. Кушніренко та М. Ф. Николаєв. Перші дослідження проведені протягом 19–30 червня 1929 р. на лучному масиві в околицях с. Куземине, сл. Зарічної та х. Скельки.

32. **Кушніренко В.,** Николаєв М. Попереднє повідомлення про перебіг робіт Експедиції по дослідженню луків Полтавської округи в 1930 р. // Луки водозбору р. Ворскла. – Ч. I : Записки Полтавського сільгосп. ін-ту. – Т. IV, № 1. – Полтава, 1930. – С. 127–144.

С. 129. – Указано, що до експедиції з дослідження луків Полтавської округи входила група ботаніків Полтавського інституту народної освіти на чолі з професором М. Ф. Николаєвим. Група дослідила 85 ділянок.

1991

33. **Видання** Полтавського краєзнавчого музею за 100 років : Бібліографічний покажчик / Уклад. : Н. І. Пасько, О. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 64 с.

С. 10, 33. – Наведено бібліографію праць М. Ф. Николаєва.

34. **Нестуля О. О.** Життєвими шляхами вченого (Я. О. Риженко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К. : Рідний край, 1991. – С. 244–248.

С. 247. – Про творчі стосунки М. Ф. Николаєва з науковцем музею Я. О. Риженком.

35. **Нестуля О. О.** Служив натхненно і щиро (К. В. Мощенко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К. : Рідний край, 1991. – С. 64–72.

С. 65. – М. Ф. Николаєв як завідуючий музею Полтавського губернського земства дав високу оцінку роботам завідувача історико-етнографічного відділу музею К. В. Мощенка (1911, 1913 рр.).

36. **Николаєв В. Ф.** Из истории Полтавского краеведческого музея : Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 45 с.

С. 7, 9, 11, 12, 26, 31. – Про діяльність та факти з біографії М. Ф. Николаєва.

37. **Труды** Полтавской ученой архивной комиссии (1905 – 1907) : Библиографический указатель / Составитель А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 52 с.

С. 50. – Завідувач музею губернського земства М. Ф. Николаєв з 1909 р. був дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії.

1992

38. **Кигим С. Л.** З історії науково-дослідної роботи Полтавського краєзнавчого музею в галузі природознавства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювілейн. наук. конф. Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Ч. I. – Полтава, 1992. – С. 15–18.
С. 17–18. – Про музеєзнавчі студії М. Ф. Ніколаєва.

1993

39. **Документи** з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщини : Зб. док. / Упоряд. О. Б. Супруненко / Укладачі, автори публікацій документів, приміток : С. Л. Кигим, Т. К. Кондратенко, В. В. Коротенко та ін. – Полтава, 1993. – 138 с.
С. 17, 22, 32, 35, 36, 101. – Про діяльність М. Ф. Ніколаєва.

1994

40. **Вернадский В. И.** Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К. : Наук. думка, 1994. – 270 с.

С. 71. – Запис В. І. Вернадського в щоденнику від 12.04 (1) 1998 р.: «Тут є науково-працюючі: ... міколог М. Ф. Ніколаєв...»

41. **Щербаківський В. М.** Український університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упоряд. О. Б. Супруненко / Авт. приміток та коментарів: В. В. Коротенко, О. Б. Супруненко. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – 40 с.

С. 12, 29. – Викладено найважливіші факти з біографії М. Ф. Ніколаєва [у тексті Ніколаєв. – Авт.]

1995

42. **Борейко В. Е.** История заповедного дела в Украине. – Серия : История охраны природы. – Вып. 2. – К., 1995. – 183 с.

С. 20, 51. – Про природоохоронну діяльність М. Ф. Ніколаєва.

43. **Гриньова Н. Ф.**, Гриньова М. В. Курінний Федір Каленикович // Історія Полтавського пед. ін-ту в особах : Мат. конф., присвяч. 80-річчю ювіл. ін-ту. – Полтава : Кларисса, 1995. – С. 76–78.

С. 76. – Професор М. Ф. Ніколаєв залучив до наукової роботи студента-біолога Полтавського ін-ту народної освіти Ф. К. Курінного – майбутнього завідувача кафедри цього вишу (1933–1935 рр.).

1996

44. **Борейко В. Е.** Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина. Т. 2. Серия : История охраны природы. – Вып. 7. – К., 1996. – 304 с.

С. 171. – У грудні 1913 р. на засіданні Полтавського губернського земства в доповіді з питання охорони природи Полтавської губернії М. Ф. Ніколаєв запропонував організувати охорону рідкісних у губернії птахів: чорного дятла, стрепета, журавля, кроншинепа.

1998

45. **Год Б.** Полтавський краєзнавчий музей (20-і – поч. 30-х рр.) //

Четверта Полт. наук. конф. з іст. краєзн. : Матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території. – Полтава, 1998. – С. 76–81.

С. 77. – Улітку 1920 р. роботою краєзнавчого музею керувала надзвичайна комісія, сільськогосподарський відділ якої очолював М. Ф. Ніколаєв.

46. **Збережи, де стоїш, де живеш.** По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін. – Полтава : Верстка, 1998. – 205 с. : фото.

С. 8, 10, 11. – Про природоохоронну діяльність М. Ф. Ніколаєва.

1999

47. **Год Б.,** Лобурець В. Історико-краєзнавчі дослідження на Полтавщині в ХХ столітті // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 95–102.

С. 96. – М. Ф. Ніколаєв – член Полтавського наукового товариства при ВУАН.

2000

48. **Кигим С. Л.** З історії Полтавського краєзнавчого музею: Завідуючі музеєм, завідуючі природничим відділом музею – вчені-природознавці (1891–1943) // Музеї. Меценати. Колекції : Зб. наук. пр. – К. – Полтава : Археологія, 2000. – С. 77–84.

С. 78. – Про діяльність М. Ф. Ніколаєва та бібліографію його праць.

2001

49. **Борейко В. Е.** История охраны природы Украины. Х век – 1980 : Изд. второе, дополн. Серия : История охраны природы. – Вып. 24. – К., 2001. – 544 с. : фото.

С. 156, 294, 295, 351, 500. – Про природоохоронну діяльність М. Ф. Ніколаєва.

2004

50. **Гавриленко М. І.** (1889–1971). Матеріали до біографії відомого вченого-орнітолога, краєзнавця і педагога / Зібрав і впорядкував П. Ротач. – Полтава : Верстка, 2004. – 86 с.

С. 61–62. – У статті про відомого музейника І. А. Зарецького та його життя в Полтаві 1912 р. М. І. Гавриленко зазначав: «...Через низку обставин [І. А. Зарецький] мусив залишити музей, і його майже живе місце посів М. Ф. Ніколаєв, людина самовпевнена, з великим гонором і з мізерними знаннями».

2006

51. **Кигим С. Л.** З історії природничого відділу Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – С. 415–472 : фото.

С. 415, 418, 434, 437. – Про діяльність М. Ф. Николаєва як музейника та природоохоронця.

52. **Самородов В. М.** Брати Николаєви – першопроходці природно-заповідної справи Полтавщини // Природоохоронний рух на Полтавщині : Матеріали наук.-практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 13–16.

2008

53. **В. І. Вернадський** і Полтавщина: факти, документи, бібліографія. Уклад. : В. М Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 260 с. : фото.

С. 59, 154, 155, 245. – Про творчі зв'язки М. Ф. Николаєва та В. І. Вернадського.

54. **Ворцєпньова М. С.** Урбанofлора міста Полтави: історія досліджень та сучасний стан // Географія та екологія Полтави : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 25 квітня 2008 р. – Полтава : Верстка, 2008. – С. 20–25.

С. 21. – Автор дає високу оцінку дослідженням адвентивної та синантропної флори Полтавщини, які проводить М. Ф. Николаєв, відносить його до числа фундаторів вивчення урбанofлори в Україні.

55. **Гармаш Т. П.** Розвиток охорони природи на Полтавщині (XIX – поч. XX ст.) / Наук. ред. О. Я. Пилипчук. – К. : Акад. наук. вищ. освіти України, 2008. – 183 с. : фото.

С. 10, 78, 79, 82, 93, 105, 132, 133, 134, 164, 169, 170. – Про діяльність М. Ф. Николаєва.

56. **Дроздова О. В.** Видавнича та просвітницька діяльність освітніх осередків Полтавщини (другої половини XIX – поч. XX століття) : Монографія. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 159 с.

С. 56, 107, 114. – Про діяльність М. Ф. Николаєва.

57. **Кигим С. Л.** Орнітологічна колекція Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. IV. Кн. 1. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – С. 46–130.

С. 47. – У першій чверті XX ст. (1900–1920 рр.) музейна колекція опудал та тушок птахів поповнилася зібраннями різних колекторів, серед яких був і М. Ф. Николаєв.

58. **Стадник С. М.** Генеза соціально-педагогічної системи удосконалення професійної діяльності вчителів Полтавщини (1865–1939 рр.) // Постметодика. – 2008. – № 3. – С. 41–55.

С. 46, 49. – Про лекторську діяльність М. Ф. Николаєва.

2009

59. **Гармаш Т. П.** Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.) : монографія. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2009. – 196 с. : фото.

С. 8, 14, 80, 124, 128, 134–144, 157. – Про діяльність М. Ф. Николаєва в царині охорони природи.

60. **Природничий факультет:** історія і сьогодення. До 95-річчя Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та 90-річчя природничого факультету / За заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2009. – 240 с.

С. 54, 85, 97. – Про викладацьку діяльність М. Ф. Ніколаєва.

2010

61. **Гармаш Т. П.** Організаторська діяльність М. Ф. Ніколаєва як завідувача Полтавського природничо-історичного музею (1910–1915 рр.) // Біорізноманіття: теорія, практика та методичні аспекти вивчення у загальноосвітній та вищій школі : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Полтава : Друкарська майстерня, 2010. – С. 16–18.

2011

62. **Володимир Іванович Вернадський.** Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А–Г // Уклад. : С. О. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв та ін. – К., 2011. – 824 с.

С. 21, 34, 35, 718, 726, 728. – Про М. Ф. Ніколаєва та його творчі зв'язки з В. І. Вернадським.

63. **Халимон О. В.** Наукова діяльність ботаніка Федора Курінного у Полтавському Інституті Народної Освіти // Методика викладання природничих дисциплін у вищій школі : Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. XVIII «Каришинські читання» (Полтава, 26–27 травня 2011 р.). – Полтава, 2011. – С. 52–55.

С. 52, 53, 54. – Про викладацьку діяльність М. Ф. Ніколаєва.

2012

64. **Володимир Іванович Вернадський.** Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / Уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2012. – 742 с.

С. 19, 22, 671–678. – Про М. Ф. Ніколаєва та його листування з В. І. Вернадським.

65. **Володимир Іванович Вернадський.** Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 2: О–Я / Уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2012. – 692 с.

С. 539, 571. – Про листування М. Ф. Ніколаєва з В. І. Вернадським.

66. **Гармаш Т. П.** Пропаганда ідеї збереження природного середовища серед дітей та шкільної молоді (Полтавщина: XIX – поч. XX ст.) // Методика викладання природничих дисциплін у вищій і середній школі. XIX «Каришинські читання» 17–18 травня 2012 р. : Зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. – Полтава, 2012. – С. 373–375.

С. 373. – Про лекторську діяльність М. Ф. Ніколаєва.

67. **Халимон О. В.** Федір Курінний: епізоди життя та наукової творчості // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. VII. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 437–446 : фото.

С. 439, 440, 441, 442, 443, 444 – Про діяльність М. Ф. Ніколаєва як викладача Полтавського інституту народної освіти (1924–1930) та Білоруського сільськогосподарського інституту (1935–1937).

2013

68. **Бояренцев С. М.** История учебных заведений Полтавы до 1917 года. – Полтава : ООО «АСМИ», 2013. – 560 с.

С. 225. – 1 вересня 1909 р. в Полтаві відкрито Полтавське чотирикласне землемірне училище. Грунтознавство та рослинництво в ньому викладав М. Ф. Ніколаєв (1909–1911 рр.).

2014

69. **Кигим С. Л.** Діяльність перших завідувачів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція імені М. І. Вавилова // 130 років служіння науці : Зб. наук. пр., присвяч. 130-річчю з дня заснуван. Полтав. держ. с.-г. дослідн. станц. ім. М. І. Вавилова. 28 жовтня 2014 р. – Полтава, 2014. – С. 56–61.

С. 57, 59, 60. – Про діяльність М. Ф. Ніколаєва.

70. **Кигим С. Л., Самородов В. М.** Ніколаєв Микола Федорович // Географ. осв. в Полт. нац. пед. ун-ті ім. В. Г. Короленка: історія в особах, 1914–2014 роки : зб. статей регіональн. наук. конф.; 11 квітня 2014 р. / За ред. Л. М. Булави. – Полтава, 2014. – С. 49–55 : фото.

71. **Самородов В. М., Кигим С. Л.** Микола Ніколаєв – життя у царині природознавства та освіти // Теоретичні та прикладні аспекти розвитку природничих дисциплін : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Полтава, 2014. – С. 24–30.

72. **Самородов В. М., Кигим С. Л.** М. Ф. Ніколаєв (1822–1941?) – мученик, освітянин, один з організаторів природоохоронної справи // Історія освіти, науки і техніки в Україні : Матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів 22 травня 2014 р. – К., 2014. – С. 133–137.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ М. Ф. НІКОЛАЄВА

1913

1. **О некоторых** редких птицах Полтавской губернии / Аверин В. Г., Гавриленко Н. и Николаев Н. // Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губ. земства. 1912 г. – Полтава : Типограф. И. Л. Фришберга, 1913. – № 1. – С. 21–28.

1914

2. **Об учреждении** в Полтаве ботанического сада / Николаев Н. Ф., Борткевич В. М. // Второй съезд лесовладельцев и лесоводов при Полтавском о-ве с. х. 18–21 декабря 1913 г. – Полтава : Электр. Типограф. Г. И. Маркевича, 1914. – С. 115–121.

1915

3. **Краткий** исторический очерк музея / Н. Н. [Николаев] // Ежегодник Музея Полтавского Губ. Земства. 1913 г. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – С. 45–54.

4. **Обзор** болезней культурных и дикорастущих растений Полтавской губернии за 1914 г. / Николаев Н. Ф. Прил. 2-е к Первому отчету о деятельности Энтомол. Бюро Полтав. Губерн. Земства. – Полтава, 1915. – 15 с.

5. **Опыт** путеводителя по Музею Полтавского Губернского Земства. Отдел геологический / Н. Н. [Николаев] 1913 г. // Ежегодник Музея Полтавского Губернского Земства. 1913 г. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – С. 55–82.

6. **Пачоский И.** Материалы для изучения флоры долины р. Трубежа / [Вступление Н. Ф. Николаева] // Ежегодник Музея Полтавского Губернского Земства. 1913 г. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – С. 21–44.

7. **Путеводитель** по Музею Полтавского Губернского Земства. Объяснение коллекций геологического отдела и исторический очерк музея / Сост. Н. Ф. Николаев. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1915. – 38 с.

1923

8. **Матеріали** по районуванню Полтавщини / Николаев, Самбикин, Стопневич. – Полтава : Изд-во Полтав. Губэконом. совещания, 1923. – 110 с.

1927

9. **Загальний** курс ботаніки. Вип. I. Рослинне суспільство солодкої води / Николаев // Рослинне суспільство солодкої води. – Полтава : Шклограф Полтавського ІНО, 1927. – 158 с.

10. **Матеріали** щодо рослинності на степах Полтавщини / М. Ф. Николаев // Записки Полтавського ін-ту народної освіти. Т. IV за 1926–1927 академ. рік. – Полтава, 1927. – С. 91–99.

Відг.: Іллічевський С. О. Обслідування цілинних степів Полтавщини в 1927 р. // Охорона пам'яток природи на Україні. – 1928. Вип. 2. – С. 89–113.

11. **Спроба** проведення курсу ботаніки в педвузі лабораторно-дослідницьким методом на фоні рослинних суспільств / М. Ф. Николаев // Записки Полтавського інституту народної освіти. Т. IV за 1926–1927 акад. рік. – Полтава, 1927. – С. 75–90.

1928

12. **Проект** програми колективного планового дослідження рослинного покриву Полтавської округи / В. Кушніренко, М. Николаев // Записки Полт. наук. при Всеукр. Акад. Наук товариства. – Полтава, 1928. – С. 97–113.

13. **Сучасний** стан краєзнавчої роботи в Полтавській округі / В. Кушніренко, М. Николаев // Записки Полт. наук. при Всеукр. Акад. Наук товариства. Вип. II. – Полтава, 1928. – С. 97–105.

1930

14. **Куземинський** лучний масив Груньського району / В. Кушніренко, М. Николаев // Луки водозбору р. Ворскли. – Ч. I : Записки Полтав. с.-г. ін-ту. – Т. IV, № 1. – Полтава, 1930. – С. 5–114.

15. **Матеріали** щодо рослинності на степах Полтавщини / М. Ф. Николаев // Записки Полтавського Ін-ту Соціального Виховання. Т. V за 1929–30 академ. рік. – Полтава, 1930. – С. 91–99.

16. **Попереднє** повідомлення про перебіг робіт Експедиції по дослідженню луків Полтавської округи в 1930 р. / В. Кушніренко, М. Николаев // Записки Полтавського Ін-ту Соціального Виховання. Т. V за 1929–30 академ. рік. – Полтава, 1930. – С. 127–144.

17. **Рослинність** сіножатів на схилах правого берега долини р. Ворскла в околицях м. Полтави / М. Николаев, Ф. Курінний // Записки Полтавського Ін-ту Соціального Виховання. Т. V за 1929–30 академ. рік. – Полтава, 1930. – С. 195–206.

2008

18. **Листування** полтавців з В. І. Вернадським [Листування М. Ф. Ніколаєва з В. І. Вернадським]/Ніколаєв М. Ф. // В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія./Уклад. В. М. Самородов, С. Л. Кигим/ Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 154–155.

2012

19. [Листування М. Ф. Ніколаєва з В. І. Вернадським] / М. Ф. Ніколаєв // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч.1: Д–Н. / Уклад. : О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – С. 671–678.

Bhucvial

ГЛАВА 3

Людина великої ерудиції

Уже перші праці його [Валентина Федоровича Ніколаєва] на Полтавщині, присвячені питанням природознавства, виявляють у ньому велику ерудицію.

М. І. Вавилов

Валентин Федорович Ніколаєв – знаний дослідник у галузі субтропічного рослинництва, педагог-біолог, краєзнавець, третій завідувач природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) [5]. Ім'я В. Ф. Ніколаєва широко відоме й серед філателістів, адже він зібрав близько 10 тис. марок, що відображають флору та фауну різних країн світу.

Валентин Федорович Ніколаєв (у деяких джерелах – В. Ф. Ніколаїв, В. Ф. Миколаєв) народився 20 (7) серпня 1889 р.* в м. Слоб'янську Харківської губернії (нині Донецька область) у родині провізора. Батько його походив із міщан, у 14 років залишив родину й пройшов шлях від чорнороба та учня в аптеці до провізора. До кінця життя мав аптекарський магазин, кілька аптек та готель. Це був досить багатий і шанований купець. За внесення значних коштів у благодійні заклади одержав особисте дворянство. Займався громадською діяльністю, був членом міської управи [11].

Мати, за походженням кубанська козачка, була вірним другом і помічником батька, але померла в 30-річному віці, залишивши дев'ятьох дітей. Маленькому Валентину тоді було всього п'ять років [11].

Як і старші брати – Микола та Федір – Валентин був випускником Бахмутської гімназії (нині Донецької області). Подальше навчання продовжив у 1-й Харківській класичній гімназії, яку закінчив у 1908 р. [11]. До речі, тут у 1873–1876 рр. навчався всесвітньо відомий натураліст В. І. Вернадський [5]. Цей період життя був визначальним у формуванні нахилів Валентина. У Харкові він жив у сім'ї Ф. І. Власівського, який займав високий пост у судовому відомстві, був товаришем голови губернського суду. Його будинок знаходився в мальовничому куточку міста, на березі річки Харків. Господар захоплювався квітникарством, із комерційною

*У виданні «Адресная книга ботаников СССР» (Л., 1929) указано як дату народження 26 липня 1889 р.

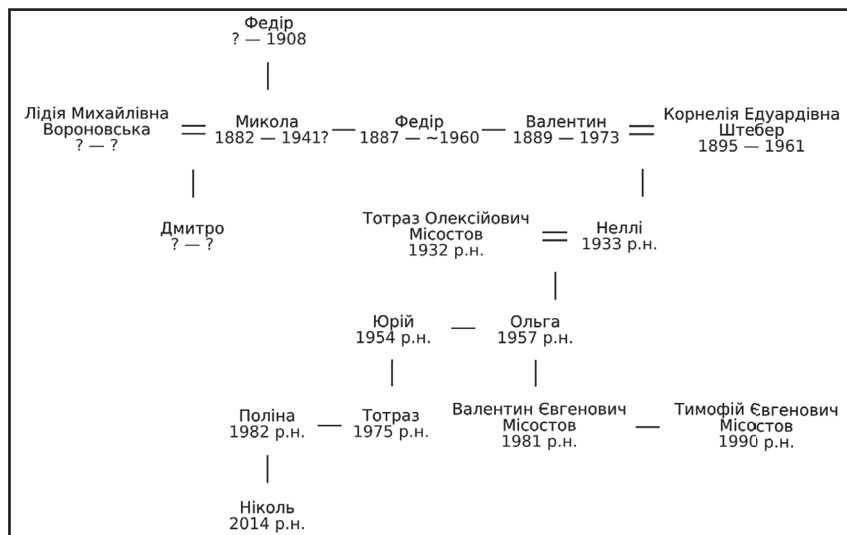
метою побудував оранжерею. Валентин багато часу працював у саду, займався вигонкою різних квіткових рослин. Там, як згадує вчений, і зародилась та велика любов до квітів, яка збереглася на все життя [11]. Під час навчання в гімназії Валентин проявляв сумлінність до вивчення природничих наук. Із задоволенням читав «Естественную историю мировоззрения» Е. Геккеля, «Дарвінізм» А. Уоллеса. Особливою популярністю в гімназистів старших класів користувались книги В. Бельше «Любовь к природе» й Ж. А. Фабра «Инстинкт и нравы насекомых» [11].

*Гімназист Валентин
Николаев. Бахмут, 1901 р.*

Захоплювався Валентин також історією філософії. У студентські роки часто перечитував твори Канта, Спінози, Шопенгауера.

Знаючи про великий інтерес Валентина до книг, батько саме йому заповів свою багату бібліотеку. Пізніше Валентин Федорович

Родовід Ніколаєвих

подарував її Харківському державному університету (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Сюди ввійшли збірники з природничих наук видавництва «Просвіта», енциклопедичний словник Брокгауза й Єфрона, твори Шиллера, Шекспіра, Байрона та інші нині раритетні видання.

Після закінчення гімназії Валентин планував вступити до Фрейбурзької гірничої академії в Німеччині, але смерть батька змінила його плани. У 1909 р. він вступив до Імператорського Харківського університету Святого Володимира на природниче відділення фізико-математичного факультету. У цей же час до цього закладу на медичний факультет вступив і його середній брат Федір [11]. Останньому, як згадував Валентин, медичні науки не давались, і він перейшов на юридичний факультет, на якому провчився тільки один рік. Подальшу освіту агронома Федір здобув у Болгарії, куди потрапив під час Першої світової війни. Згодом він став відомим садівником. Довгий час завідував великим квітниковим господарством у радгоспі під містом Софія. Старший брат Микола теж навчався в Харківському університеті, але за участь у революційних подіях 1905 р. був заарештований. За клопотанням батька визволений із Харківського централу й нелегально відправлений за кордон. У Женеві він закінчив політехнічний інститут за хімічним профілем, а в 1908 р., повернувшись до Харкова, продовжив навчання на останньому курсі фізико-математичного факультету університету [11].

Цікаво, що таким самим шляхом, як Микола, ішов і Валентин. Він згадував, що під час навчання в гімназії неодноразово брав участь у демонстраціях, бував на робітничих зборах та на барикадах (1905 р.), але через молодий вік не дуже розбирався в тому, що відбувається в політичному житті країни. Уже навчаючись в університеті, Валентин був членом різноманітних суспільних організацій, таких відомих, як «Товариство природників», «Харківське земляцтво», «Гурток любителів природи», і багато разів головував на таємних студентських зібраннях. Під час одного з них у 1912 р. затриманий поліцією й відправлений до Харківського централу, але через відсутність конкретних звинувачень був звільнений. Згодом, відійшовши від політичного життя, став проводити пропаганду забороненої тоді теорії Дарвіна про походження видів, час від часу читав про це лекції членам численних гуртків робітників (Слов'янськ) та гімназистів (Полтава, Харків).

Перед навчанням в університеті на запрошення старшої сестри Лелі та її чоловіка в 1908 р. два літні місяці Валентин провів на дачі

в Манчлісі та Коджорі під Тифлісом (нині м. Тбілісі, Грузія). Там він познайомився з відомим ботаніком, знавцем флори Кавказу Юрієм Миколайовичем Вороновим, який запропонував Валентину збирати для місцевого Ботанічного саду гербарій вищих рослин та лишайників. За цю роботу, яку було визнано «виключно повною та бездоганною за якістю», він отримав подяку керівництва саду. Саме тут почалась ботанічна кар'єра Валентина Ніколаєва, і цій науці він не зрадив до кінця життя.

Тифліський ботанічний сад (нині Національний ботанічний сад Грузії) не вирізнявся багатством видів, але в той час там працювали такі видатні флористи, як М. І. Кузнецов, О. В. Фомін, М. А. Буш, О. А. Гроссгейм, П. М. Жуковський. Завдяки цим діячам сад займав помітне місце серед ботанічних садів Росії, поступаючись тільки Петроградському та Никітському. У результаті напруженої роботи Валентин Ніколаєв зібрав і передав ботанічному саду близько 500 гербарних аркушів. Перебування на Кавказі стало чудовою школою для майбутнього вченого-ботаніка, тоді виробилась акуратність у дослідженнях та було покладено початок загартуванню до тривалих екскурсій [11].

Харківський університет у період навчання В. Ф. Ніколаєва вважався одним із кращих у Росії, особливо його природниче відділення. Тут викладали видатні вчені-ботаніки В. М. Арнольд і В. І. Талієв, фізіологи і біохімік рослин В. К. Залеський, зоолог і палеонтолог П. П. Сушкін, геолог Д. М. Соболев та ін. Особливе враження на Валентина справили студії професора А. М. Краснова, який свій багатий лекційний матеріал про мандрівки до Японії, Індонезії та Цейлону супроводжував ілюструванням діапозитивами. На першому курсі Валентин багато уваги приділяв загальній зоології, поза програмою самостійно вивчав інфузорії водойм околиць Харкова, але його зоологічні захоплення на цьому й закінчились.

Після закінчення першого курсу університету чотири місяці канікул Валентин працював практикантом у Полтавському природничо-історичному музеї (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Для літніх польових робіт його запросив брат Микола, який у цей час завідував закладом. М. Ф. Ніколаєв переїхав до Полтави раніше, тут жили рідні його дружини Лідії Вороновської, батько якої був впливовим медичним чиновником у місті. Спочатку Микола Федорович викладав у Полтавському Петровському кадетському корпусі, потім був помічником першого завідувача музею М. О. Олеховського, а після його смерті в грудні 1909 р. обійняв посаду завідувача [5, 11].

У цей період Валентин Федорович займався упорядкуванням експонатів, написанням етикеток до зразків ґрунтів, гірських порід, зібраних експедицією В. В. Докучаєва в 1888–1894 рр. на території Полтавської губернії. З метою збору природничих колекцій здійснював екскурсії переважно в околицях Полтави. Декілька разів разом із Миколою Федоровичем, пристрасним мисливцем, бував на полюванні. Уполювання перепілок та інших видів птахів було потрібне братам не як хобі, а як музейне завдання для виготовлення з них опудал. У подальшому для Валентина Федоровича полювання на птахів було важливим службовим обов'язком.

З далеких екскурсій В. Ф. Ніколаєву запам'яталась поїздка до цілинного степу, що зберігся у великому маєтку герцогів Мекленбургів-Стрілицьких на Костянтиноградщині (нині територія Харківської області). Про неї Валентин Федорович згадував: «Була весна, і степ горів – куртина квітучих червоних півоній серед зелених рослин різнотрав'я. Видовище дійсно вражало зір» [11]. Під час цієї екскурсії брати зібрали гербарій степових рослин, сфотографували ландшафти. Для цього використовували тогочасну новинку французьких винахідників братів Люм'єрів – пластинки з емульсією, що сприймали фарби.

Удруге В. Ф. Ніколаєв працював практикантом у Полтавському музеї влітку 1912 р. Цього разу виключно в ролі ботаніка. Йому було доручено обстежити флору заболочених річок Трубіж і Супой у Переяславському повіті Полтавської губернії (нині територія Київської області), де земство починало осушення земель. Ця робота проводилась досить успішно. Згідно з розробленою методикою, в різних частинах заплави закладались ділянки, на яких урахували всі рослини, їхній видовий склад, особливості зростання.

Крім опису окремих найбільш типових ділянок, Валентин Федорович зібрав гербарій – близько 1000 екземплярів 550 видів рослин, який значно поповнив фонди музею. Гербарій музею на той час складався переважно із зборів А. М. Краснова (учасника полтавської експедиції В. В. Докучаєва) і нараховував 862 гербарні аркуші.

Професор Й. К. Пачоський, який ознайомився зі зборами В. Ф. Ніколаєва, дав їм високу оцінку. Особливу увагу привернули рослини, зібрані в місцині із своєрідною, незвичайною рослинністю. Це було болітце, поросле шаром сфагнового моху, на його поверхні зустрічались численні екземпляри росичок двох видів, а також злаки, характерні сфагновим болотам північних частин Росії. Розташувалось болітце серед піскових наносів, порослих вересом і вовчими ягодами, що також рідко зустрічається на півночі.

Доповідь про ботанічні дослідження в заплаві річок Трубіж та Супой В. Ф. Ніколаєв зробив у Харківському університеті на засіданні студентського гуртка любителів природи.

Цікаво, що саме в цей період розпочинається активна природоохоронна діяльність В. Ф. Ніколаєва [5]. До неї його залучає брат Микола. Разом вони взяли участь у підготовці першої в Російській імперії виставки з охорони природи (м. Харків, 22 грудня 1913 р. – 12 січня 1914 р.).

На той час це була безпрецедентна подія, головне гасло якої й на сьогодні не втратило свого значення: «Охороняйте природу! Захищайте пам'ятки природи!». Виставка, що складалася з 15 різноманітних відділів, проходила в Харківському жіночому медичному інституті. Лише за тиждень її відвідали майже 15 тисяч осіб! Під враженням від виставки Валентин Федорович у подальшому обирає природоохоронний напрям своєї діяльності й займає на Полтавщині провідне місце як найкращий фахівець у галузі охорони природи [2, 12].

Улітку 1914 р. В. Ф. Ніколаєв продовжив роботу з обстеження ділянок болотистої місцевості річок Супой і Золотоноша, які не були охоплені раніше. Цього року йому допомагала дружина Наталія Михайлівна Олеховська – дочка М. О. Олеховського. Одружились вони в грудні 1913 р. й прожили разом майже 16 років, до смерті Наталії Михайлівни в 1928 р.

Результати досліджень, проведених у 1914 р., В. Ф. Ніколаєв виклав у дипломній роботі «Рослинність західної частини Полтавської губернії». За неї його удостоїли диплома 1-го ступеня. Роботу опублікували в Щорічнику Полтавського музею (1919 р.) під заголовками «Рослинність багнищ західної частини Полтавщини» та «Особистий опис річок і багнищ» [15]

1. Отже, ще в студентські роки В. Ф. Ніколаєв вирізнявся спостережливістю, аналітичним і критичним мисленням. Усе це дало йому змогу цілеспрямовано, а також усебічно й ретельно вивчити фітоценози різних повітів Полтавської губернії, зокрема Зіньківського, Золотоніського, Костянтиноградського, Переяславського та Пирятинського. При цьому він комплексно обстежив унікальні угруповання, на території передбачалось проведення меліоративних робіт (Золотоніський, Переяславський та Пирятинський повіти, нині території Черкаської та Київської областей). Тобто вже понад 100 років тому В. Ф. Ніколаєв зміг передбачити дію трансформації головних екологічно-каркасних елементів природи Полтавщини, а саме боліт та русел річок, із їхньою різнотипною рослинністю. Не менш важливим було й вивчення ним степів в околицях Карлівки, а також лісів у Зіньківському повіті [12].

У згаданий період, 1914–1915 рр., В. Ф. Ніколаєв прислужився музею Полтавського губернського земства, узявши участь у дослідженнях болотяних ґрунтів Полтавщини. Робота Валентина Федоровича в цій царині була відзначена в доповіді П. В. Спесивцева губернській комісії з дослідної справи. При цьому зазначалося, що всі зразки ґрунтів та рослин, які зібрали В. Ф. Ніколаєв та О. Я. Коновал, згодом були визначені «...студентами Харківського університету В. Ф. Ніколаєвим та А. Ф. Лепченком і перевірені проф. А. Ф. Флеровим» [13, с. 3].

Уже через два роки колекція торфів (614 зразків), зібрана в цей період В. Ф. Ніколаєвим, була розміщена в експозиції музею разом із гербарними зразками рослин, знайдених на торфовищах [14].

У подальшому, у період підготовки до державних іспитів в університеті, В. Ф. Ніколаєв працював викладачем хімії, ботаніки, геометрії й латини (1915 р.) в Полтавській школі садівництва та городництва (нині аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії). З найбільшим успіхом у нього проходили уроки з ботаніки, які супроводжувались ілюструванням гербарними матеріалами, розповідями про особисті спостереження, а деякі заняття він проводив у теплиці при школі. Восени В. Ф. Ніколаєв залишив школу садівництва. За роботу його преміювали двомісячним окладом та відзначили подякою директора.

Після закінчення університету Валентин Федорович знову повернувся до Полтави. Брат Микола продовжував завідувати музеєм і займатися громадською діяльністю в земгорі (організація, що допомагала уряду в забезпеченні збройних сил). Спочатку

В. Ф. Ніколаєв працював його помічником. Невдовзі Микола Федорович одержав постійну посаду в земгорі, і Полтавська губернська земська управа оголосила конкурс на заміщення вакантної посади завідувача музею, у якому взяли участь два ботаніки – О. А. Яната та В. Ф. Ніколаєв. Останній, як ми вже відзначали раніше, був співробітником музею. Після перемоги на конкурсі В. Ф. Ніколаєв працював на посаді завідувача природничо-історичного музею (згодом народного природничо-історичного, Центрального пролетарського музею Полтавщини) з весни 1916 р. до початку 1923 р. Короткий час улітку в музеї був практикантом і його середній брат Федір. Тоді він зібрав багатий матеріал із вивчення мишоподібних гризунів Полтавщини, але робота не була виконана до кінця у зв'язку з призовом Ф. Ф. Ніколаєва на військову службу. Що ж до Валентина Федоровича, то він не був мобілізований до війська через хворобу серця.

Робота В. Ф. Ніколаєва припала на дуже важкі часи: Перша світова війна, жовтневий переворот, громадянська війна. Після жовтневих подій у будинку губернського земства (перлина української архітектури початку ХХ ст. роботи В. Г. Кричевського) розташувався Губраднаргосп. Тільки стараннями В. Ф. Ніколаєва та згуртованих ним працівників музею цей чудовий будинок віддали під музей [4]. Узагалі ж слід відзначити, що цей період діяльності В. Ф. Ніколаєва був важким у матеріальному плані, адже ситуація із фінансуванням із боку держави була критичною. Це призвело практично до призупинення науково-експедиційної та збиральницької роботи. Крім того, давалося взнаки нав'язування різних ідеологій.

У 1916 р. за пропозицією В. І. Вернадського В. Ф. Ніколаєв розпочав роботу з організації «Товариства дослідників Полтавщини», яке згодом одержало назву «Полтавське товариство любителів природи». У листі до В. І. Вернадського від 6 вересня 1916 р. завідувач музею просив надіслати проект статуту, програму діяльності товариства та текст звернення вченого про товариство, який готується до публікації в місцевих газетах та «Щорічнику музею» [3]. У наступному листі до В. І. Вернадського від 12 листопада 1916 р. В. Ф. Ніколаєв повідомляв про складнощі, пов'язані з організацією товариства, зазначаючи: «Доводиться рахуватись із разючим індіферентизмом тих осіб, які, як це здавалось би, повинні були б завзято підтримати цю ідею й докласти всіх зусиль для того, щоб здійснити її» [АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1159, арк. 2, 2 зв].

В. Ф. Ніколаєв був найобізнанішим фахівцем із комплекс-

ного вивчення природи Полтавщини у першій половині ХХ ст. Саме такий підхід виробив засновник Полтавського природничо-історичного музею В. В. Докучаєв, цілеспрямованим послідовником якого завжди був В. Ф. Ніколаєв. На Третньому лісовому з'їзді Полтавської губернії, який проходив у Полтаві з 1 по 3 липня 1917 р., Валентин Федорович виступив із доповіддю «Про ліси Полтавської губернії». У ній були окреслені не тільки питання стану лісів, а й повної охорони деяких найбільш цікавих масивів та урочищ. Це також є прикладом того, що саме В. Ф. Ніколаєв першим підійшов до конкретизації заходів із заповідної справи нового на той час напряму вітчизняної біологічної науки [12].

Полтавське товариство любителів природи було засноване в березні 1918 р. в стінах музею (на той час Полтавський народний природничо-історичний музей). Головою правління обрано В. І. Вернадського, секретарем – В. Ф. Ніколаєва. Це культурно-освітнє та наукове товариство основним своїм завданням ставило дослідження природи краю та поширення знань серед населення [3].

В. Ф. Ніколаєв неодноразово виступав на засіданнях товариства, зокрема 18 березня 1918 р. з доповіддю «Вивченість Полтавської губернії в природничо-історичному відношенні» та 7 квітня з доповіддю «Вивченість Полтавщини в ботанічному й зоологічному відношеннях». 14 квітня 1918 р. організував для членів товариства ботанічну екскурсію до Монастирського лісу, розташованого на правому березі річки Ворскла, на північному сході від Полтави, біля Хрестовоздвиженського монастиря [1]. 19 березня 1919 р. Валентин Федорович на засіданні товариства доповідав про охорону пам'яток природи Полтавщини та про підсумки роботи з'їзду природознавців, що відбувся 3–6 серпня 1918 р. в м. Києві. Замість зазначеного з'їзду була проведена лише нарада дослідників природи України. Валентин Федорович зміг узяти участь у ній і запропонувати створення заповідної мережі Полтавщини [2, 5]. Ішлося про утворення з Карлівського та Струківського степів відповідних заповідників, а також про перетворення лісових масивів між Диканькою та Милорадовим на національний парк [12].

Остання пропозиція В. Ф. Ніколаєва не була прийнята, адже за своєю сміливістю та оригінальністю не відповідала тодішнім уявленням про заповідні території. Її реалізація на Полтавщині здійснилась лише в ХХІ ст., що яскраво свідчить про те, що в царині заповідної справи В. Ф. Ніколаєв був далекозорим науковцем. Це ж саме можна сказати й про запропоновану ним концепцію охорони краєвидів між Яреськими та Шишаками. У цьому напрямі природодослідник мав

сміливі та оригінальні думки. На з'їзді він виступив із такими цікавими повідомленнями: «Охорона пам'яток природи Полтавщини», «Роль і значення провінційних музеїв у справі пізнання свого краю», «Робота над українською природничою термінологією в Полтаві». З першої його доповіді з'їзд прийняв резолюцію зробити заповідними Струківський та Карлівський степи на Костянтиноградщині, Кочубеївські ліси на Диканщині, сфагнове болото поблизу с. Коржі на Переяславщині, болото в заплаві р. Супой.

Знаковим був для В. Ф. Ніколаєва 1918 р. Саме навесні цього року в Полтаві відкрито Український народний університет. Валентин Федорович не тільки викладав на природничому факультеті закладу дисципліну «Вступ до науки про живу природу», а й був, за деякими відомостями, головою цього вишу, педагогічний колектив якого представляли найкращі представники інтелектуальної еліти Полтави. Усе це є ще одним свідченням високого авторитету та лідерства В. Ф. Ніколаєва серед полтавської інтелігенції.

У 1919 р. на базі природничо-історичного музею Полтавського губернського земства розпочалось створення Центрального Пролетарського музею Полтавщини. Для цього організували спеціальну комісію. Відповідальним секретарем призначили В. Ф. Ніколаєва, який одночасно виконував обов'язки завідувача музею та голови комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Полтавщини. Між іншим, це був перший подібний комітет серед тодішніх українських губерній, створений раніше, ніж Всеукраїнський. Таке поєднання посад давало В. Ф. Ніколаєву великі повноваження, зокрема щодо вилучення цінностей із маєтків поміщиків – Абазів, Іловайських, Кантакузенів. Завдяки цьому в нову будівлю музею надійшли експонати з інших музеїв Полтави, цінні речі з маєтків поміщиків Полтавської губернії, серед них і особисті речі нашого славетного земляка М. В. Тоголя. З маєтку князів Кочубеїв у Диканьці В. Ф. Ніколаєв разом із своїм заступником М. Я. Рудинським, у майбутньому відомим археологом, 7, 14 та 21 квітня 1919 р. привіз понад 235 картин, 332 вироби з фарфору, 72 одиниці старовинної зброї, 58 книг із мистецтва, 25 ікон, 70 предметів із срібла та бронзи, меблі, церковне начиння, архів Кочубеїв (нині зберігається в Центральному державному архіві стародавніх актів у Москві) [7]. Кочубеївський архів є справжнім раритетом цієї знакової для історії України та Росії родини, він складався із 725 «одиниць зберігання» за період із 1661 по 1916 р. Палац Кочубеїв був зруйнований у роки громадянської війни, і тільки стараннями В. Ф. Ніколаєва та М. Я. Рудинського вдалося врятувати деяку

частину згаданих реліквій [7]. Важливо зазначити, що поповнення фондів музею сприяло тому, що в подальшому при ньому утворено три філії: центральну наукову бібліотеку, центральний архів і художній музей. Зараз це окремі культурно-просвітницькі установи обласного значення.

Доволі непростим був для В. Ф. Ніколаєва 1919 р. Тоді під час відступу з Полтави денікінців його мали взяти в заручники. У зв'язку із цим Валентину Федоровичу довелося переховуватись. Пізніше, коли в Полтаві була встановлена радянська влада, його, як голову й члена Союзземгора (об'єднання робітників земських та міських управ), призначено очільником медичної служби Полтавської губернії. Йому довелося займатися розгортанням шпиталів для лікування хворих та поранених червоноармійців, які у великій кількості прибували до Полтави. Та, незважаючи на таку різнопланову та відповідальну діяльність, Валентин Федорович не полишав завідування музеєм. У 1920 р. В. Ф. Ніколаєв викладав курс загальної ботаніки в Полтавському медичному інституті. Після його закриття він не полишав викладацької роботи.

Саме тоді розпочинається кульмінаційний етап у музейній діяльності В. Ф. Ніколаєва. У той час відбулось значне зростання кількості персоналу тогочасного Центрального пролетарського музею Полтавщини. Він стає провідною освітньо-культурною установою величезної губернії, займає кілька приміщень з одиницями штатних працівників. Станом на початок 1920 р. музей розміщувався в 6 окремих приміщеннях і складався з 11 відділів, у яких працювали 160 співробітників. Крім звичних від часу створення музею відділів, тут були створені нові: архітектурний, педагогічний, медичний, ветеринарний та сільськогосподарський. При музеї працювали художня галерея, центральна наукова книгозбірня із читальнею й каталогом, центральний історичний архів і астрономічна обсерваторія (по вул. Спаській) із спеціальною вишкою та підсобним інструментом [4]. До природничого відділу входили чотири лабораторії (ботанічна, зоологічна, фізична, хімічна). Музей мав кілька майстерень (ткацьку, малювання, шкільних унаочнень) та кабінетів (географії, історії, математики, природознавства) [4].

Отже, музей став не тільки зберігачем історичних артефактів, а й установою з популяризації різноманітних науково-практичних надбань Полтавщини. Разом із цим він переріс у справжній центр інтелектуально-просвітницької думки, навколо якого гуртувались науковці, педагоги, лектори різних фахів. Адже в згаданих підроз-

ділах музею проводили заняття усі просвітницькі заклади Полтави. Головним у цьому ланцюгу виступав директор. При цьому слід наголосити на тому, що Валентин Федорович вбачав за необхідне розширювати наукову, суто музейницьку діяльність: ведення розкопок, опрацювання зібраних колекцій, публікація отриманих здобутків у відповідних збірниках. Без цього, на думку директора, «музей не був би музеєм, не мав би рівноваги й симетрії».

Тому не дивно, що за такого підходу до справи, В. Ф. Николаєв убачав, що музей повинен підпорядковуватись не місцевому полтавському керівництву, а бути під орудою тодішньої Всеукраїнської академії наук. Саме у 20-х рр. минулого століття Валентин Федорович розпочав налагоджувати контакти з її керівництвом [4].

Незважаючи на таку самовіддану працю, В. Ф. Николаєв після встановлення радянської влади був заарештований. Про це згадував полтавець О. О. Несвіцький, занотувавши у своєму щоденнику 11 грудня 1920 р. такий запис: «У сьогоднішньому номері «Известий» вміщено список 32 чоловік, розстріляних за присудом ЧК за контрреволюцію, участь у «повстанцях», в загонах С. Петлюри. Заарештовані... завідувач музею В. Ф. Николаєв» [9, с. 197].

Цей арешт міг бути пов'язаний із попередньою політичною діяльністю В. Ф. Николаєва, адже влітку 1917 р. на виборах до Полтавської міської думи він балотувався за кадетським списком [8]. Швидше за все, він пройшов до думи, обійнявши в ній посаду помічника голови. Про це згадує у своїх щоденниках видатний письменник В. Г. Короленко, який у той період мешкав у Полтаві. У записі Володимира Галактіоновича від 1 листопада 1917 р. читаємо: «...Николаєв усе ж досі не вирішив відношення своєї партії с[оціалістів] р[еволюціонерів] до тимчасового уряду: за тимчасовий вона чи проти» [8, с. 85]. Натомість один із перших дослідників біографії В. Ф. Николаєва, відомий український природоохоронець В. Є. Борейко, наводить свідчення самого Валентина Федоровича про те, що він провів 20 днів під арештом у 1920 р. за те, що в його письмовому столі знайшли золотий годинник дружини, а також деякі інші коштовні речі [2, с. 19]. Питання: що ж відбулося насправді? – ще потребує подальшого вивчення.

Із січня 1920 р. по квітень 1923 р. В. Ф. Николаєв поєднує музейну роботу з викладанням у Полтавському педагогічному інституті, інституті народної освіти (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), де працював викладачем ботаніки, завідувачем однойменного кабінету (читав курси морфології та систематики квіткових рослин), деканом фізико-

математичного відділення. У той же час він дуже активно опікувався станом Ботанічного саду інституту, проживаючи недалеко від нього, часто навідувався на ділянки, проводив заплановані дослідди.

Під час роботи В. Ф. Ніколаєва в музеї видано низку його праць, зокрема таких, як:

- Матеріали до української наукової термінології по природознавству. – Частина 1: Назви звірів, птахів, комах та інших тварин. – Полтава, 1918.

- Показчик літератури по вивченню природи Полтавщини. – Полтава, 1918.

- Полтавщина. Підсоби́к до вивчення Полтавської губернії. Полтава, 1919. – Вип. 1 (у співавторстві з К. К. Лісовською).

Були підготовлені, але не видані:

- Матеріали до термінології. – Частина 2: Ботанічна термінологія. Частина 3: Назви рослин.

- Природні багатства Полтавщини.

- Охорона пам'яток природи на Полтавщині.

Як видно з назв наведених праць, більшість із них присвячена давньому, ще із студентських років, захопленню біологічною етимологією. Ці напрацювання й нині не втратили актуальності й ще чекають своїх дослідників.

До безперечних надбань В. Ф. Ніколаєва зазначеного періоду слід віднести його переклад із російської та видання під грифом Полтавського народного природничого музею книжки І. А. Бризгаліна «Охорона пам'яток природи на Україні» (Полтава, 1919, 31 с.). На жаль, ця праця дуже мало використовується сучасними фахівцями із заповідної справи, хоч у ній уміщені цікаві відомості про заповідні об'єкти Полтавщини.

Період із 1921 по 1922 р. для В. Ф. Ніколаєва був дуже напруженим як за обсягом роботи, так і за матеріальним становищем. Тому він не цурався ніякої роботи, підробляючи в одній із шкіл Полтави вчителем, а також завідував відділом Полтавської контрольно-наслідкової станції.

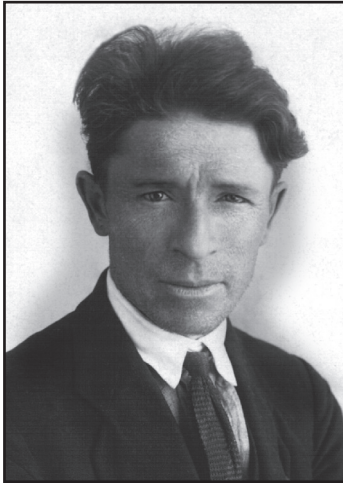
У 1923 р. В. Ф. Ніколаєва призначають на посаду завідувача музейно-екскурсійно-виставкової секції (старшого інспектора) Наркомосу УРСР, а згодом – голови Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи. Крім цього, у 1923 р. Українське кооперативне товариство «Книгоспілка» запросило В. Ф. Ніколаєва очолити її майстерні з виготовлення наочних посібників. У цій царині Валентин Федорович знов проявив себе

як досвідчений організатор справи та її знавець. Він розробив цілу низку різних тематичних колекцій і діапозитивів із природознавства та сільського господарства. Під проводом В. Ф. Ніколаєва ці унаочнення разом із муляжами та детекторними радіоприймачами почали масово випускатись у Харкові для шкіл, технікумів і вишів усієї України. Однак Валентину Федоровичу весь час хотілось більш творчої, дослідницької діяльності.

У 1923–1924 рр. Валентин Федорович викладав у Харківському сільськогосподарському інституті (нині Харківський аграрний університет імені В. В. Докучаєва). Тут він працював на кафедрі часткового землеробства асистентом відомого фахівця-рослинника, професора Миколи Миколайовича Кулешова (у майбутньому академіка АН УРСР) [10]. Саме тут, у Харкові, В. Ф. Ніколаєв у 1925 р. вперше побачив Миколу Івановича Вавилова [10]. Для молодого викладача ця зустріч стала доленосною, вона на багато років визначила не тільки місце та напрям роботи, а і його світоглядні засади.

У той час М. І. Вавилов займався відкриттям в Україні наукової філії очолюваного ним Всесоюзного інституту прикладної ботаніки й нових культур (нині Всеросійський інститут рослинництва імені М. І. Вавилова). Цю справу всесвітньо відомий учений здійснив із допомогою вже згаданого М. М. Кулешова, якого запросив очолити Українську станцію ВІР. У свою чергу, формуючи штат цієї установи, її директор М. М. Кулешов восени 1925 р. запропонував В. Ф. Ніколаєву обійняти за сумісництвом посаду лаборанта, на що той погодився, хоча обсяг роботи був величезний, адже треба було здійснювати посів і спостереження за великою колекцією культур: усіма зерновими (крім кукурудзи), зернобобовими та деякими технічними культурами. Крайова лінія цих ділянок займала відстань близько 20 км. Доводилось працювати по 12–16 год на добу, поєднуючи це із завідуванням бібліотекою станції [10].

Усе це викликало побоювання у Валентина Федоровича стосовно того, чи впорасться він із таким обсягом робіт. Та зустріч із М. І. Вавиловим у березні 1926 р. надала молодому фахівцю впевненості. З тих пір на все життя запам'ятав В. Ф. Ніколаєв пораду М. І. Вавилова: «...Не боги горщики обпалюють. Будьте зібрані, акуратні й побільше читайте. Книжки – найкращі помічники» [10, с. 239]. Микола Іванович пообіцяв надати В. Ф. Ніколаєву відрадження на інші дослідні станції інституту для набуття навичок. І, як завжди, свого слова дотримав. Уже влітку 1926 р. Валентин Федорович побував на знаменитій Кубанській станції в Краснодарському краї. Відвідав щойно створену Сухумську станцію суб-

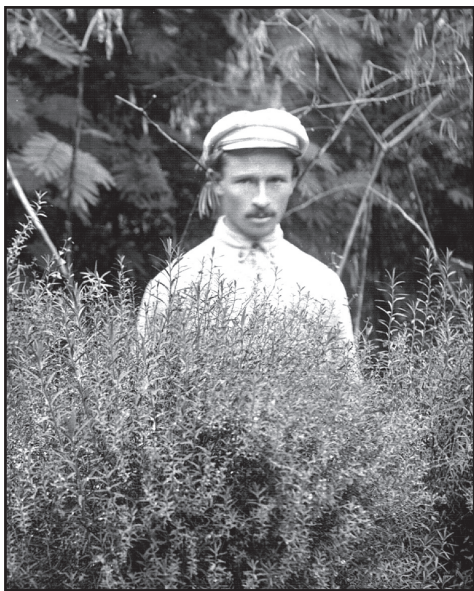
*В. Ф. Николаєв.
Сухумі, 1930 р.*

тропічних рослин (нині Абхазький науково-дослідний інститут сільсько-го господарства АН Республіки Абхазія). Приголомшливий вплив на науковця справило відвідання взимку 1926/1927 рр. Всесоюзного інституту рослинництва (нині Всеросійський інститут рослинництва імені М. І. Вавилова) у Ленінграді (нині Санкт-Петербург) [10]. Це було дієве підвищення кваліфікації, знайомство з Вавиловською плеядою найкращих учених, з якими після цього В. Ф. Ніколаєв зберіг дружні стосунки на все життя. Перш за все це стосується таких відомих дослідників, як Микола Родіонович Іванов та його дружина Клавдія Василівна Іванова.

Працюючи на посаді співробітника Української станції ВІР, Валентин Федорович проявив себе як здібний ботанік, який, вивчаючи колекцію чини, зміг описати два нові її різновиди. Усе складалось якнайкраще. Та знезацька захворіла на туберкульоз дружина, яка опинилася на межі життя і смерті. У ті часи цю підступну та лиху хворобу лікарі майже не могли побороти. Подружжю Ніколаєвих вони лише радили змінити клімат, оселитися в м. Сухумі.

Саме в цьому місті 1926 р. на новоствореній М. І. Вавиловим субтропічній дослідній станції довелось побувати Валентину Федоровичу. Згадавши про це, він вирішив звернутись до М. І. Вавилова, написавши йому листа з клопотанням про можливість свого переведу до Сухумі.

Відповідь надійшла дуже швидко на ім'я М. М. Кулешова: «Лаборанта Української станції Ніколаєва В. Ф. з 1 квітня цього року [1927] перевести на посаду старшого асистента й заступника директора Сухумського субтропічного відділення» [10, с. 240]. Текст цього наказу В. Ф. Ніколаєв запам'ятав дослівно, а його вдячності М. І. Вавилову не було меж. Працюючи в Сухумі, В. Ф. Ніколаєв кілька разів на рік зустрічався та контактував із М. І. Вавиловим. Таким чином під його проводом він перетворився на одного з кращих знавців субтропічних культур у колишньому СРСР. Адже Валентин Федорович працював із такими їх геноресурсами, як ази-

*В. Ф. Ніколаєв –
дослідник світових
ресурсів субтропічних
культур.
Сухумі, 1930 р.*

*В. Ф. Ніколаєв
у родинному колі.
Сухумі, 1935 р.*

В. Ф. НИКОЛАЄВ – СОРАТНИК
АКАДЕМІКА М. І. ВАВИЛОВА (30-і рр XX ст.)

М. І. Вавилов (другий справа) на цитрусових терасах Сухумської станції ВІРа оглядає дослиди К. Е. Штебер (дружина В. Ф. Николаєва, перша справа), четвертий справа – В. Ф. Николаєв. 2 серпня 1934 р.

М. І. Вавилов і В. Ф. Николаєв (перший та другий зліва) із співробітниками Батумського ботанічного саду на ділянках хіни

*М. І. Вавилов (третій зліва) та В. Ф. Ніколаєв (другий справа)
на дослідних ділянках Сухумської станції ВІРа*

*В. Ф. Ніколаєв із співробітниками ВІРа на плантаціях евкомії.
Очмчира, 1934 р.*

міна, акації, гваюли, евкаліпти тощо.

Надаючи великого значення вивченню дикорослої та культурної флори Кавказу як центру формування низки культур, зокрема плодово-ягідних, академік М. І. Вавилов долучив до цього й співробітників Сухумського відділення ВІР. Що ж до В. Ф. Ніколаєва, то йому в цій грандіозній програмі відводилась роль дослідника Чечні, Інгушетії, Північної Осетії, Кабардино-Балкарії. На підставі власних напрацювань тогочасних експедицій Валентин Федорович хотів написати монографію, присвячену кизилу [10, с. 241].

Та все ж таки гору взяло вивчення такої стратегічної на той час культури, як каучукодайна гваюла (*Parthenium argentatum*). Цей багаторічний вічнозелений чагарник із родини айстрових був завезений із Мексики. В. Ф. Ніколаєв першим звернув увагу на великий поліморфізм гваюли, описавши встановлені ним шість різновидів та дві її форми. На підставі цієї роботи дослідник склав власну класифікацію, яка й до сьогодні не зазнала змін. Виділені в ній форми були в подальшому використані для створення нових сортів. Така творча наукова робота сприяла тому, що в 1932 р. рішенням президії ВІР Валентину Федоровичу присвоєно звання вченого-спеціаліста. Разом із цим В. Ф. Ніколаєв отримав дозвіл на читання лекцій із курсу «Субтропічні технічні культури» студентам Тифліського сільськогосподарського інституту (нині Грузинський державний аграрний університет).

Ураховуючи такі успіхи В. Ф. Ніколаєва, академік М. І. Вавилов протягом 1933–1934 рр. залучає його до редагування великої колективної монографії «Советские субтропики». М. І. Вавилов дуже прискіпливо ставився до роботи над цією працею, постійно наголошував: «Строгіше, строгіше, батечку, ставтесь, видання повинне бути бездоганим, ми повинні показати наші субтропіки в усій їхній перспективності для народного господарства» [10, с. 242].

Уже згодом, згадуючи цей період, академік М. І. Вавилов у відгуку про В. Ф. Ніколаєва, написаному 18 січня 1940 р. для обрання його професором, зазначав: «Ми вважаємо В. Ф. Ніколаєва одним із найбільш авторитетних знавців нашого субтропічного рослинництва. Йому було доручене редагування капітальної колективної праці із субтропічного рослинництва, яка готується в цей час Головним субтропічним управлінням НКЗ СРСР. У всіх своїх працях В. Ф. Ніколаєв виявляє велику ерудицію, знання світової рослинницької літератури й великий особистий досвід із вивчення різноманітних культур в умовах радянських субтропіків» [11, с. 44].

У вересні 1934 р. В. Ф. Ніколаєва запрошено на посаду завідува-

ча кафедри субтропічних технічних культур у Сухумський інститут субтропічних культур. Тут він без захисту дисертації 1 липня 1936 р. здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук, а згодом – звання професора. В інституті він відпрацював три роки, до вересня 1937 р. – дати закриття цього вишу. Оскільки в той час Валентин Федорович не поєднував викладацьку роботу з науковою (з останньої розраховувався навесні 1936 р.), то перед ним постало питання про влаштування на нове місце роботи.

Під час Сухумського періоду життя В. Ф. Ніколаєв став удівцем. Його перша дружина Наталія Михайлівна Олеховська померла в 1928 р. Другою обраницею стала Корнелія Едуардівна Штебер (1895–1961 рр.), німкеня за національністю, випускниця Горського сільськогосподарського інституту (нині Горський державний аграрний університет у м. Владикавказ, Республіка Північна Осетія – Аланія, Росія). У 1930–1935 рр. вона працювала техніком, лаборантом, згодом – науковим співробітником відділу плідівництва Сухумського субтропічного відділення ВІРа, де займалась технікою схрещування цитрусових [Справа № 3507, архів Полтавської державної аграрної академії]. У 1932 р. в подружжя народилась донька Неллі.

На прохання одного з авторів цієї розвідки (В. М. Самородова) дочка В. Ф. Ніколаєва Неллі Валентинівна Місостова у серпні 2001 р. написала спогади про батька. У них, зокрема, вона пояснила від'їзд родини Ніколаєвих із Сухумі: «...У зв'язку з тими змінами, які відбулись у біологічній та сільськогосподарській науках... у зв'язку з воцарінням Т. Д. Лисенка». До певної міри із цим можна погодитись, адже від 1934 р. Трохим Денисович набирав стрімкого, більш політичного, ніж наукового злету. Натомість, академік М. І. Вавилов (палкий прибічник діяльності В. Ф. Ніколаєва) цілком позбувся свого впливу. Миколу Івановича та його прибічників цькували, не кращі зміни відбулись і в самому ВІР. Були скасовані урочистості з нагоди 40-річчя інституту й 25-річчя наукової та громадської діяльності його директора.

Безперечно, що такий аналітик, як В. Ф. Ніколаєв, відчув усі ці зміни. Як порядна та чесна людина, зобов'язана М. І. Вавилову, він не міг стати до лав його критиків, тому й вирішив полишити систему ВІР, повністю перейти на викладацьку роботу. Для цього він обрав рідну для нього Полтаву, а в ній – Полтавський сільськогосподарський інститут (нині Полтавська державна аграрна академія). Саме сюди в жовтні 1937 р. Валентин Федорович направив необхідні документи, мотивуючи в них своє бажання обійняти по-

саду завідувача кафедри ботаніки інституту. Судячи з його особової справи (Архів ПДАА № 4207а), він ще раніше вів перемовини з керівництвом інституту, яке пропонувало йому місце на кафедрі селекції. Наказом по Всесоюзному комітету в справах вищої школи при РНК СРСР № 246 від 1 лютого 1938 р. В. Ф. Ніколаєва затверджено виконувачем обов'язків завідувача кафедри генетики, селекції й насінництва Полтавського сільськогосподарського інституту. Згодом, коли В. Ф. Ніколаєв приступив до роботи в інституті, кафедра називалась по-іншому – селекції й дарвінізму. Цим самим вона стала повністю відповідати, як тоді писали, «запитам часу», адже генетику було оголошено «буржуазною псевдонаукою». Швидше за все, саме популярний тоді дарвінізм і викладав на кафедрі В. Ф. Ніколаєв. До таких висновків нас спонукають спогади його доньки, а також особова справа, у якій є згадки про те, що Валентин Федорович раніше «курс дарвінізму читав неодноразово, але по більш скороченій програмі...» (Архів ПДАА № 4207а, арк. 5). Жодних інших відомостей про роботу В. Ф. Ніколаєва в згаданий період нам знайти не вдалось. У спогадах доньки вченого зазначається, що, окрім сільськогосподарського інституту, В. Ф. Ніколаєв викладав ботаніку в Інституті народної освіти (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), часто бував у його ботанічному саду.

У зв'язку з початком Другої світової війни постало питання про евакуацію Полтавського сільськогосподарського інституту. Вона була проведена з 10 по 19 вересня 1941 р., і в ній активну участь брав В. Ф. Ніколаєв. Разом із майном до російського міста Курган евакуювали 27 викладачів, серед яких був і Валентин Федорович зі своєю родиною.

Наказом по Всесоюзному комітету в справах вищої школи при РНК СРСР № 742/К від 3 жовтня 1942 р. В. Ф. Ніколаєва призначено виконувачем обов'язків завідувача кафедри рослинництва Полтавського сільськогосподарського інституту в Кургані (Архів ПДАА № 4207а).

Цікаві факти про життя родини Ніколаєвих у Сибіру знаходимо в спогадах Н. В. Місостової. Безумовно, вони повинні знайти своє належне висвітлення в працях, присвячених історії правонаступниці інституту – Полтавської державної аграрної академії. Ми ж зупинимось лише на окремих фактах, які ще раз повинні підтвердити визнання В. Ф. Ніколаєва академіком М. І. Вавиловим як «рослинника в широкому розумінні».

Проживаючи в м. Кургані, В. Ф. Ніколаєв разом із дружиною

перетворили свій невеликий город на справжній ботанічний сад, адже засадили його невідомими місцевому населенню культурами, насіння яких привезли з Полтави. Перш за все це стосується кукурудзи, яку Валентин Федорович вирощував розсадним методом. Вона виростала величезною та врожайною, і В. Ф. Ніколаєва навіть зобов'язали випустити плакат про досвід її вирощування, що він і зробив у 1945 р. Це саме стосується й цукрових буряків.

Крім цього, Ніколаєви заклали перший у Кургані яблуневий сад (на базі учгоспу с.-г технікуму), що почав родити, викликавши здивування в курганських мічурінців, які після цього активно та цілеспрямовано почали займатися садівництвом.

Після визволення Полтавщини у вересні 1943 р. Раднарком СРСР відновив діяльність інституту, який розпочав заняття з 1 вересня 1944 р. Але не всі викладачі та студенти повернулись тоді до Полтави. Більшість із них залишилась у Кургані, де на базі Полтавського сільськогосподарського інституту відкрили Курганський сільськогосподарський інститут (нині Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т. С. Мальцева). Одними з його фундаторів стали Ніколаєви. Валентин Федорович зайняв посаду завідувача кафедри рослинництва, а його дружина Корнелія Едуардівна працювала на ній асистентом.

У Кургані, як і скрізь до цього, В. Ф. Ніколаєв, як знавець рослинництва, згуртував навколо себе садівників, створивши гурток садівництва. У дворі свого будинку він почав вирощувати квіти, адже такого тут ніхто й ніколи не робив. За його почином у подальшому квітникарство почало набирати популярності.

І хоч життя в Кургані налагодилось, та все ж таки Ніколаєви з кожним роком усе більше й більше шкодували про те, що не повернулись у 1943 р. до улюбленої Полтави. Восени 1946 р. їхня родина все ж таки виїхала з Кургану, але не в омріяну Україну, а до далекого та незвіданого Таджикистану.

У столиці цієї союзної республіки м. Сталінабаді (нині Душанбе) працював давній знайомий В. Ф. Ніколаєва по спільній роботі в Сухумі, у майбутньому відомий учений, академік АН Таджикиської РСР та АН Білорусі М. В. Смольський, який у той час очолював Всесоюзний інститут сухих субтропіків. Микола Владиславович запросив Валентина Федоровича як професійного знавця субтропічних рослин до їх вивчення в умовах цієї середньоазійської країни, де згаданий інститут у 1945 р. розгортав наукову роботу. В. Ф. Ніколаєв обійняв посаду заступника директора з наукової роботи. Крім того, його запросили викладати курс «Дарвінізм» у

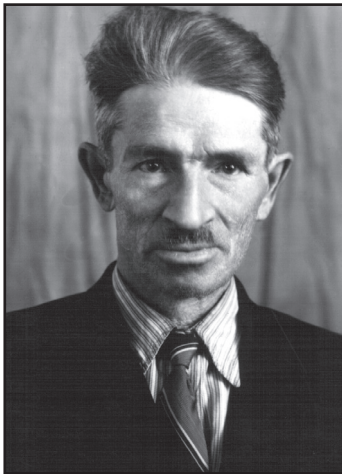
Таджицькому державному університеті (нині Таджикиський національний університет). Працюючи в цих установах, Валентин Федорович зарекомендував себе як висококласний фахівець, талановитий адміністратор і чудовий лектор.

Крім планової наукової діяльності, В. Ф. Ніколаєв ініціював вивчення декоративних дикорослих рослин, які завжди були його захопленням. Він був ініціатором їх дослідження в долинах річок Вахш і Варзоб, для чого організовував виїзди в гори, збирання, а згодом і культивування цих рослин, надто таких унікальних та рідкісних, як види роду *Островскія*.

Працюючи в Душанбе, Валентин Федорович не припиняв дослідження вже згаданої гваюли. Велику роль він відіграв у методичному обґрунтуванні дослідів із технології траншейного вирощування цитрусових, зокрема лимонів, а також у практичному впровадженні набутих результатів.

Саме в таджицький період життя В. Ф. Ніколаєв захопився збиранням колекції гладіолусів, яка згодом, уже в Умані, переросла в його головне хобі, перетворивши його на одного з головних та найавторитетніших знавців цієї декоративної культури в колишньому СРСР.

Як зазначалося раніше, подружжя Ніколаєвих ще від 1946 р. хотіло переїхати до рідної України. Через низку різних обставин цього,

*В. Ф. Ніколаєв.
Умань, 1960 р.*

на жаль, не вдалося здійснити. І от у 1953 р. оголошено конкурс на заміщення вакантної посади завідувача кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту імені О. М. Горького (нині Національний університет садівництва) на Черкащині, і на цю посаду обрано В. Ф. Ніколаєва.

Працюючи з 1954 р. очільником кафедри, Валентин Федорович знову проявив себе як досвідчений викладач. Це підтверджують красномовні рядки із споминів одного з його колег, викладача кафедри ботаніки, ентузіаста-рослинника В. А. Гаврилюка (написані в січні 2004 р. на прохання одного з авторів – В. М. Самородова). У них Віктор Антонович, зокрема,

відзначає, що «лекції та лабораторно-практичні заняття, які провів Валентин Федорович, відрізнялись глибиною матеріалу й містким змістом. Для цього він використовував величезний досвід своєї багатопланової тривалої роботи та незамінну для справжнього педагога впевненість у ролі науки... Особливий дух лекцій Валентина Федоровича, без сумніву, впливав на молодь, яка проявляла до нього велику повагу. Окрім лекцій, він часто робив цікаві доповіді на засіданнях ботанічного гуртка». Також В. А. Гаврилюк зазначає: «Це був знавець і педагог із великої літери. Саме такі викладачі створювали врожайні посіви в пам'яті й діяльності покоління, що навчаються».

Разом із цим слід відзначити, що, працюючи в Уманському сільськогосподарському інституті, В. Ф. Ніколаєв укотре проявив і свої організаторські здібності з оновлення розсадника при кафедрі. Тут разом із колегами та студентами він розгорнув вивчення своєї багатой колекції декоративних квіткових рослин, зокрема таких, як тюльпани (понад 200 сортів), гладіолуси та жоржини (майже по 100 сортів кожної з культур). Він не тільки ретельно вивчав їхню біологію та сортову агротехніку, а й розпочав селекцію. Виведені ним сорти гладіолусів і тюльпанів входили до всіх тодішніх аматорських каталогів цих культур. Найбільш результативною вона була з гладіолусами. При цьому слід відзначити, що взагалі, за період із 1948 по 1972 р. у колишньому СРСР вивели 754 їх сорти [14]. Список найкращих із них формувався на підставі результатів виставок гладіолусів у м. Москві. Їх авторами були 48 селекціонерів, серед яких і В. Ф. Ніколаєв. До згаданого переліку увійшло 19 сортів, які вивів та експонував у 1956, 1957 та 1958 рр. Валентин Федорович, що складало 2,52% від усього переліку сортів-переможців [14]. Така робота з квітковими рослинами привертала до Валентина Федоровича увагу квітників усієї колишньої УРСР. Він створив в Умані міський гурток квітництва. Багато хто з уманчан і досі з пошаною та вдячністю згадує В. Ф. Ніколаєва за отримані ґрунтовні знання, а також за цінний посадковий матеріал.

Запам'ятався містянам В. Ф. Ніколаєв і як організатор щорічних квіткових виставок. Де б він не з'являвся в Умані, завжди дарував розкішні букети з власної колекції фірмових сортів гладіолусів (Юрій Гагарін та Туманні далі) і жоржин (Багратіон та Весняний сад). Між іншим, багато із сортів селекції В. Ф. Ніколаєва й нині культивуються, але, на жаль, під іншими назвами.

Валентин Федорович із притаманною йому аналітичністю підбив підсумки своєї роботи з вивчення тюльпанів та гладіолусів. Він

*Родина
Ніколаєвих.
Курган,
1945 р.*

*В. Ф. Ніколаєв
із дочкою Неллі,
дружиною
Корнелією
Едуардівною
та колегою.
Душанбе,
1951 р.*

*З директором
республіканського
ботанічного саду
Таджицького філіалу
Академії наук СРСР
В. І. Запрягаєвою.
Душанбе, 1952 р.*

*Подружжя
Ніколаєвих
з онуком
Юрою.
Умань,
1956 р.*

*В. Ф. Николаєв
відбирає
перспективні
сорти жоржин
власної селекції.
Умань, 1960 р.*

*Квітникарі-аматори м. Умань
на садибі подружжя Николаєвих.
60-і рр. XX ст.*

виклав їх у монографіях «Культура тюльпанов и лучшие его сорта для засушливого юга УССР» та «Лучшие сорта гладиолусов для засушливых районов юго-запада УССР». На жаль, вони залишились у формі рукописів, хоч їхні дані були б цікаві сучасним дослідникам цих культур, надто зі зміною погодних умов під час вегетації за останні 50 років.

Дочка В. Ф. Ніколаєва Неллі Валентинівна писала одному з авторів цієї книги – В. М. Самородову – в листі від 24 серпня 2001 р.: «Уже закінчивши інститут, дехто з колишніх студентів не поривав зв'язків із батьком: вони писали, іноді заїздили додому. Через багато років після його смерті в Київському ботанічному саду я познайомилась з однією з випускниць Уманського сільськогосподарського інституту. Дізнавшись, що я дочка Валентина Федоровича Ніколаєва з Умані, вона подарувала мені два саджанці виведених нею чудових сортів кизилу зі словами: «Це Вам у пам'ять про Вашого дивовижного батька». Ідеться про співробітницю тодішнього Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (нині Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка НАН України), справжнього подвижника на ниві акліматизації, інтродукції та селекції малопоширених плодових рослин, доктора біологічних наук, професора, лауреата трьох академічних наукових премій Світлану Валентинівну Клименко. Так само, як і Валентин Федорович Ніколаєв, С. В. Клименко – людина «...з Вавиловським геном неспокою». Тому вдвічі приємно й символічно, що сортовим кизилом ушанувала пам'ять про В. Ф. Ніколаєва випускниця Уманського сільськогосподарського інституту.

Імовірно, при цьому Світлана Валентинівна нічого не знала про те, що Валентин Федорович за дорученням академіка М. І. Вавилова в 30-х рр. XX ст. вивчав кизил на Північному Кавказі та мав писати монографію про цю культуру. Символічно й те, що серед 25 сортів кизилу селекції Світлани Валентинівни є чудовий культивар «Вавиловець». Це не тільки живий пам'ятник видатному біо-

*Доктор біологічних наук,
професор С. В. Клименко*

логу Миколі Вавилову, а й усім його науковим побратимам, таким, зокрема, як В. Ф. Ніколаєв.

Та головне не тільки, як людину увічнили, а як її оцінюють та пам'ятають. Світлана Валентинівна береже це велике почуття стосовно Валентина Федоровича. У листі В. М. Самородову від 7 березня 2016 р. вона, зокрема, зазначала: «Ніколаєва Валентина Федоровича я добре знала, на першому курсі сільськогосподарського інституту в Умані він працював на кафедрі ботаніки (це – 1955 р.), пам'ятаю, як він розповідав про шовковицю, ми слухали, відкривши роти!». Інтелігентність Валентина Федоровича разом із його професіоналізмом назавжди запали в пам'ять першокурсниці. Саме такі викладачі, як В. Ф. Ніколаєв, стали уособленням її Alma-mater.

У 1961 р. померла друга дружина В. Ф. Ніколаєва Корнелія Едуардівна. Вона була вірним другом, а головне – неперевершеним дизайнером квіткового оформлення садової ділянки та ілюстратором усіх нових сортів. Із цього часу Валентин Федорович змінює свій ритм життя, та й роки беруть своє. Восени 1964 р. він прощається з колегами, друзями та шанувальниками і переїжджає з Умані у знайомий ще змолоду Харків.

Тут він оселився в родині дочки – Неллі Валентинівни Місостової – кандидата сільськогосподарських наук, дослідника в галузі сільськогосподарського тваринництва, а головне – пристрасного садівника-аматора. Неллі Валентинівна була палким пропагандистом вирощування столового великоплідного укривного винограду, посадковий матеріал якого дарувала всім охочим. Росте він і в Полтаві. У листі до співробітників відділу природи Полтавського краєзнавчого музею від 23 липня 2004 р. вона зазначала: «Я дуже люблю роздавати насіння й саджанці всім бажаючим». Так само робив і її батько. Як для Валентина Федоровича сад був місцем творчості, так і для його доньки він став куточком, де відпрацьовувались власні елементи вирощування багатьох плодових, ягідних та квіткових рослин. Про це вона писала цікаві публікації. Крім них, напрацювання Неллі Валентинівни знайшли своє відображення в численних передачах різних каналів телебачення м. Харкова та області. Сюди ж, у господарство інституту тваринництва, де працювали зять і дочка, Валентин Федорович перевіз головне своє багатство – колекцію глідюлусів та тюльпанів.

В останні роки життя В. Ф. Ніколаєв працював над ботанічним словником, що нараховував 5000 термінів із ботаніки та рослинництва. Рукопис словника разом із словником американського вченого В. Дейтона, який використав для згаданої роботи Валентин Федоро-

вич, був надісланий у 1971 р. директору Головного ботанічного саду АН СРСР (нині Головний ботанічний сад імені М. В. Цицина РАН), академіку М. В. Цицину. На жаль, ця праця не побачила світ. Крім цього, він продовжував плекати свою колекцію гладіолусів і тюльпанів. Їх вивчення він не полишав до самої смерті 26 лютого 1973 р.

Поховали видатного натураліста та музейника на Новопушкінському кладовищі м. Харкова.

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського завжди пам'ятали та шанобливо ставились до В. Ф. Ніколаєва. Тут створено фонд його імені, до складу якого ввійшли різноманітні матеріали: рукописи, друковані праці, документи, фотознімки, листи. Зберігся гербарій, зібраний В. Ф. Ніколаєвим на території Полтавської губернії (1911–1920 рр.), який на сьогодні нараховує 22 гербарні аркуші 18 видів. Цей фонд слугує для широкої пропаганди наукової спадщини вченого, збереження пам'яті про нього.

Більшість матеріалів, що зберігаються у фондах та науковому архіві музею, передані дочкою В. Ф. Ніколаєва – Н. В. Місостовою. Онука В. Ф. Ніколаєва – Ольга Тотразівна Місостова, яка закінчила біологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, працює агрономом Центрального парку культури та відпочинку імені М. Горького в Харкові, виховує двох синів. Старшого – Валентина (1981 р. н.) – названо на честь діда Валентина Федоровича Ніколаєва.

Очевидно, що Валентину Федоровичу був притаманний комплексний підхід до вивчення природи та музейної справи, надто це стосується Полтавщини. На теренах нашої області Валентин Федорович проявив себе одним із піонерів заповідної справи, адже природно-заповідний каркас регіону довгі роки був представлений об'єктами, на які вперше звернув увагу саме В. Ф. Ніколаєв. І сьогодні вони є найбільш цікавими й репрезентативними, що свідчить про далекозорість науковця, його аналітичне мислення та передбачливість.

Валентин Федорович був справжнім ученим-натуралістом, який знав і любив природу в будь-якому її прояві. Він не став ученим кабінетного типу, адже проводив багато екскурсій, їздив в експедиції та відрядження. Кожна побачена при цьому рослина була для нього відкриттям, радувала його, спонукала до її вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борейко В. Е. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы

Украины, царской России и СССР (1860–1960). – Т. 2 (М–Я). – К., 1995. – 224 с.

2. ДАПО, ф. 775, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

3. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. В. М. Самородов, С. Л. Кигим / Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 250 с.

4. Документи з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщини : Зб. док. / Упорядн. О. Б. Супруненко / Уклад. : С. Л. Кигим, Т. К. Кондратенко, В. В. Коротенко та ін. – Полтава, 1993. – 138 с.

5. Кигим С. З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музею – ботаніки брати Ніколаєви) // Матеріали Четвертої Полт. наук. конф. з іст. краєзн. – Полтава, 1998. – С. 54 – 57.

6. Кигим С. Нові сторінки з історії Полтавського краєзнавчого музею: повертаючись через сторіччя // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск Х. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – С. 37–377.

7. Кончин Е. Кто спас Кочубеевские сокровища? // Вокруг света. – 1985. – № 10. – С. 20–22.

8. Короленко В. Г. Дети подземелья; Дневники (1917–1921). – Харьков : Фолио, 2013. – 445 с.

9. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. : Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.

10. Николаев В. Ф. «Не боги горшки обжигают» // Николай Иванович Вавилов: Очерки, воспоминания, материалы. – М. : Наука, 1987. – С. 238–245.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ В. Ф. НІКОЛАЄВА

20 (7) серпня 1889	Народився в м. Слов'янську Харківської губернії (нині Донецької області) в родині провізора
1899 – ?	Навчався в Бахмутській гімназії
? – 1908	Навчався в 1-й Харківській класичній гімназії
1905	Брав активну участь у демонстраціях та інших революційних акціях
Літо 1908	Студював ботаніку в околицях м. Тіфлісу (нині м. Тбілісі, Грузія), збирає гербарій для місцевого Ботанічного саду, за що отримує подяку від його директора
1909 – 1915	Студент природничого відділення фізико-математичного факультету Імператорського університету Святого Володимира (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Захистив дипломну роботу «Рослинність західної частини Полтавської губернії», що удостоєна диплому 1-го ступеня та опублікована
Літо 1909	Практикант Полтавського природничо-історичного музею (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського)
Літо 1912	Як практикант музею досліджував заболочені річкові долини в Переяславському повіті Полтавської губернії (нині Київська область). Зібрав великий науковий гербарій, який отримав високу оцінку професора Й. К. Пачоського
Літо 1914	Як практикант музею продовжив обстеження болотистої місцевості річок Сушой та Золотоноша
1915	Викладач Полтавської школи садівництва та городництва (нині аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії). За роботу премійований двомісячним окладом та удостоєний подяки директора

- 1915** Помічник завідувача Полтавського природничо-історичного музею
- 1916 – 1923** Завідувач музею (природничо-історичного, Центрального пролетарського музею Полтавщини; нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського)
- 1916** За пропозицією В. І. Вернадського розпочав організацію Товариства дослідників Полтавщини – майбутнього Полтавського товариства любителів природи
- Літо 1917** За списком партії кадетів балотувався до Полтавської міської думи
- 1–3 липня 1917** Виступив на Третьому лісовому з'їзді Полтавської губернії з доповіддю «Про ліси Полтавської губернії»
- 18 березня 1918** Обраний секретарем правління Полтавського товариства любителів природи
- 3–6 серпня 1918** На Всеукраїнській нараді дослідників природи в Києві запропонував проект заповідної мережі Полтавської губернії
- 1919** Голова комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Полтавщини, активний збирач коштовностей та старожитностей поміщицьких садиб для музею
- 1919** Переховувався від арешту денікінцями
- 1919** Голова Союзземгора, очільник медичної служби Полтавської губернії
- Січень 1920 – квітень 1923** Завідувач кабінету ботаніки Полтавського педагогічного інституту, Полтавського інституту народної освіти (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка)
- 1920** Викладач курсу «Загальна ботаніка» Полтавського медичного інституту
- 1921 – 1923** За сумісництвом працював учителем, завідувачем відділу Полтавської контрольно-насіневої станції
- 1923** Завідувач музейно-виставкової секції Наркомосу УРСР, Голова Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (м. Харків), директор майстерні з виготовлення наочних посібників Українського кооперативного товариства «Книгоспілка» (м. Харків)
- 1923 – 1924** Асистент кафедри часткового землеробства Харківського сільськогосподарського інституту (нині Харківський аграрний університет імені В. В. Докучаєва)

- 1925 –
квітень 1927** Лаборант Української станції Всесоюзного інституту прикладної ботаніки й нових культур (нині Всеросійський інститут рослинництва імені М. І. Вавилова (ВІР) м. Санкт-Петербург, Росія)
- 1 квітня 1927 –
1936** Заступник директора Сухумського субтропічного відділення ВІР (нині Абхазький НДІ с.г.)
- 1932** За рішенням президії ВІР присвоєне звання вченого-спеціаліста, лектора курсу «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту (нині Грузинський державний аграрний університет)
- 1933 – 1934** Залучений академіком М. І. Вавиловим до редагування колективної монографії «Советские субтропики»
- Вересень 1934 –
вересень 1937** Запрошений на посаду завідувача кафедри субтропічних технічних культур Сухумського інституту субтропічних культур; здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації та звання професора
- 1 лютого 1938 –
3 жовтня 1942** В. о. завідувача кафедри селекції й дарвінізму Полтавського сільськогосподарського інституту (нині кафедра генетики, селекції й насінництва Полтавської державної аграрної академії)
- 10–19 вересня
1941** Брав участь в евакуації Полтавського сільськогосподарського інституту до м. Кургану (Росія)
- 3 жовтня 1942 –
20 листопада 1943** В. о. завідувача кафедри рослинництва Полтавського сільськогосподарського інституту в м. Кургані
- 20 листопада 1943 –
листопад 1946** Завідувач кафедри рослинництва Курганського сільськогосподарського інституту (нині Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т. С. Мальцева)
- Листопад 1946 –
1953** Заступник директора з наукової роботи Всесоюзного інституту сухих субтропіків, викладач курсу «Дарвінізм» Таджицького державного університету (нині Таджицький національний університет м. Душанбе)
- 1954 – 1964** Завідувач кафедри ботаніки Уманського сільськогосподарського інституту імені О. М. Горького (нині Національний університет садівництва, м. Умань), активний пропагандист квітникарства
- Осінь 1964** Переїхав до дочки (Н. В. Місостової) у м. Харків
- 26 лютого 1973** Помер на 84-у році життя, похований на Новопушкінському кладовищі м. Харкова

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В. Ф. НІКОЛАЄВА

11. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея. Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 45 с.

12. Самородов В. М. Брати Ніколаєви – першопроходці природно-заповідної справи Полтавщини // Природоохоронний рух на Полтавщині : Матеріали наук.-практ. конф. 8–9 червня 2006 р. – Полтава : Верстка, 2006. – С. 13 – 16.

13. Спасивцев П. В. Болотные почвы Полтавщины и организация их опытного изучения. Доклад губернской комиссии по опытному делу. – Полтава, 1919. – 56 с.

14. Шкільний К. С. Гладіолуси.– Львів : Вид-во «Каменяр», 1973. 160 с.

15. Щорічник Полтавського народного природничого музею. 1916 – 1918. – № 5, 6, 7. – Полтава, 1919. – 60 с.

1911

1. **Естественно-исторический музей** Полтавского губернского земства // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1910 год. Вып. первый. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1911. – С. 91–96.

С. 91. – «...для тимчасових робіт з перепису музею були запрошені на літні місяці студенти-природники...» з Імператорського Харківського університету. Один із них – В. Ф. Ніколаєв.

1913

2. **Естественно-исторический музей** Полтавского губернского земства // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1912 год. Вып. первый. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. – С. 124–131.

С. 125–126. – «Студенту В. Ф. Ніколаєву було доручено здійснити збір рослин у долині річки Трубіж, у Переяславському повіті, на осушених і

неосушених місцях. За літо було зібрано близько 1000 екземплярів рослин, більш ніж 550 видів».

3. **Оглоблин Д.** Матеріали к изучению Coleoptera Полтавской губернии // Ежегодн. Естеств.-Историч. Музея Полтав. губ. земства. 1912 г. – № 1. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. – С. 29–30.

С. 29. – Зазначено, що колекція Coleoptera, з якою працював автор, була зібрана різними колекторами, серед них він називає В. Ф. Ніколаєва.

4. **Отчет** по Естественно-Историческому Музею Полтавскаго губернскаго земства за 1911 год. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1913. – 14 с.

С. 3. – На літні місяці 1911 р. для збору матеріалу з флори та фауни запрошений студент-природник Харківського університету В. Ф. Ніколаєв.

1915

5. **Ежегодник** музея Полтавскаго Губернскаго Земства. 1913 год. – Полтава : Электр. Типо-Литограф И. Л. Фришберга, 1915. – 82 с.

С. 1, 12, 21, 22. – Про діяльність В. Ф. Ніколаєва як дослідника флори долини річок Трубіж й Сутой. Зібраний ним гербарій був надісланий Й. К. Пачоському, який вирішив опублікувати списки рослин (432 види), зібраних практикантом музею.

1916

6. **Отчет** Полтавской Губернской Земской Управы за 1915 год. Вып. первый. – Полтава : Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1916. – 225 с.

С. 37. – Кандидат природничих наук В. Ф. Ніколаєв запрошений у 1915 р. зберігачем природничо-історичного музею.

1917

7. **Видання Бюро** Педагогічного Полтавської Губерніяльної Народної Управи // Педагогічний Журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини. – 1917. – № 7. – С. 12, 3 с. : обкладинки.

Наведено перелік книжок із краєзнавства Полтавщини, виданих за загальною редакцією В. Ніколаєва та М. Рудинського, а саме:

1. Вивчай природу! (Природознавство).

2. Полтавщина (Географія).

3. З минулого рідного краю (Історія).

4. Славетні предки (Письменники та діячі).

8. **Зайка И.** Третий лесной съезд в Полтаве // Хуторянин. – 1917. – № 23. – С. 473–476.

С. 474. – Про виступ В. Ф. Ніколаєва на Третньому лісовому з'їзді Полтавської губернії (1–3 липня 1917 р.). Його доповідь «Про ліси Полтавської губернії» була дуже змістовною, адже він характеризував минуле, сьогодення та майбутнє лісів губернії. Вона була гарно ілюстрована, мала відомості про ті об'єкти, які слід вважати заповідними.

1918

9. **Отчет музея** губернского земства за 1916 год // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1916 год. Вып. первый. – Полтава: Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1918. – С. 64–70.

С. 64. – *«Персонал музею у звітному році складався з тимчасового завідувача природничо-історичного відділу й бібліотеки кандидата природничих наук В. Ф. Ніколаєва».*

10. **Поставское болотное опытное поле** // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1916 год. Вып. первый. – Полтава: Электр. Типо-Литограф. И. Л. Фришберга, 1918. – С. 35–42.

С. 40. – *Для вивчення геоботанічної характеристики боліт Полтавської губернії в 1914 і 1915 роках спеціаліст П. В. Спесивцев залучив у помічники студента-ботаніка В. Ф. Ніколаєва.*

1919

11. **Бризгалін І. А.** Охорона пам'яток природи на Україні. – Кн. 2. – Полтава, 1919. – 31 с.

С. 22. – *Повідомлено про виступ В. Ф. Ніколаєва на Першому з'їзді природників України в Києві в серпні 1918 р. з низкою пропозицій, які стосувалися організації мережі заповідників і національних парків у Полтавській губернії.*

12. **Ніколаєв В. Ф.** Рослинність багнищ західної частини Полавіщини // Щорічник Полтавського Народного Природничого музею. – Полтава: Типограф. Д. Н. Подземського, 1919. – С. 33–59.

С. 33. – *«У середині травня 1914 року я одержав пропозицію від спеціаліста багнознавця Полтавської Губерніяльної Земської Управи Петра Володимировича Спесивцева взяти участь як ботанік в обстеженні багнистих річок та багнищ західної частини Полтавіщини. Це обстеження організовано було П. В. Спесивцевим за дорученням сільськогосподарського відділу П.Г.З.У. Згодившись на цю пропозицію, я кінцем травня приїхав до Полтави й тут разом з завідуючим роботами розпочав виробляти пляни тих робіт».*

13. **Спесивцев П. В.** Болотные почвы Полтавщины и организация их опытного изучения. Доклад губернской комиссии по опытному делу. – Полтава, 1919. – 56 с.

С. 3. – *Автор висловлює щире подяку В. Ф. Ніколаєву за роботу зі збору гербарію і зразків ґрунту.*

1922

14. **Справоздання** про роботу видавничого відділу і план майбутньої діяльності // Полтавський кооператор. – 1922. – № 11. – С. 75–77.

С. 77. – *Наведено перелік книг, які має видати Полтавська Райспілка в січні – жовтні 1922 р., серед них зазначені праці В. Ф. Ніколаєва «Рослинність Полтавіщини» та «Лікарські рослини Полтавіщини».*

1928

15. **Іллічівський С.** Гербарій Полтавського державного музею // Зб. присв. 35-річчю музею. – Т. I. – Полтава, 1928. – С. 141–226.
С. 142, 147, 162. – *Є посилання на гербарні збори В. Ф. Ніколаєва [у тексті – В. Ф. Миколаїв. – Авт.]*.

1929

16. **Адресная книга** ботаников СССР. – Л. : Изд. Гос. Русск. Ботан. Общ. – 1929. – 177 с.
С. 75. – *«Николаев В. Ф. Nikolajev V. викл. с.-г. институту; прикладна ботаніка, зернові, бобові. Харків, Фесенківська, 23 (Слов'янськ, Харківськ. губ., 26. VII.1889).*

1950

17. **Ильин М. М., Якимов П. А.** Каучуконосы СССР // Растительное сырье СССР. Т. 1: Технические растения. – М. – Л. : Изд. АН СССР, 1950. – С. 61–142.
С. 124, 125. – *«В. Ф. Николаев першим звернув увагу на значний поліморфізм гваюли й описав встановлені ним варієтети та форми»*.

1955

18. **Ващенко Г.** До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 роках [продовж.] // Визвольний шлях. – 1955. – Ч. 6. – С. 54–62.
С. 55. – *Згадуючи про свою роботу в Полтавському учительському інституті, автор зазначає, що в 1918 р. до нього приєднався Полтавський український університет, «в число працівників університету включились... талановитий біолог Николаев»*.

1957

19. **Вавилов Н. И.** Мировые ресурсы сортов хлебных злаков зерновых бобовых, льна и их использование в селекции. Опыт агроэкологического обозрения важнейших полевых культур. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – 463 с.
С. 18. – *Підпис до фото: «Кавказька експедиція акад. М. І. Вавилова. Виїзд із Сухумі на Піцунду (Гагрський район Абхазької АРСР). В автомобілі акад. М. І. Вавилов, А. Федоров, В. Ф. Николаев, водій А. І. Байков. Фото Д. Ракітіна»*.
20. **Глібо М.** Календар флори // Уманська Зоря. – 1957. – 12 лютого. – С. 4.
Зав. каф. ботаніки Уманського с.-г. ін-ту В. Ф. Николаев «...використовує всі засоби для того, щоб студенти набули під час навчання міцних знань із ботаніки».

1958

21. **Борисова А.** Гурток з квітництва // Уманська Зоря. – 1958. – 17

вересня. – С. 4.

«Гурток з квітникарства організував доцент Уманського с.-г. ін-ту В. Ф. Николаєв, який не тільки читає лекції слухачам, а веде практичні заняття на своїй дослідній ділянці по виведенню нових сортів квітів, постачає слухачів насінням».

1961

22. **Демченко І.** Всіма кольорами райдуги // Уманська Зоря. – 1961. – 17 серпня. – С. 2.

Про нові сорти гладіолусів та жоржин, які вивів доцент Уманського сільськогосподарського інституту В. Ф. Николаєв.

1963

23. **Шльков Г. Н.** Интродукция и акклиматизация растений. Введение в культуру и освоение в новых районах. – М. : Сельхозиздат, 1963. – 488 с. С. 267. – «З кінця 20-х років В. Ф. Николаєвим на Сухумській дослідній станції випробувались австралійські види акацій, кількість яких у наступні роки було доведено до 60 видів».

1965

24. **Вавилов Н. И.** Проблемы происхождения географии, генетики, селекции растений /Избр. тр. в 5-ти тт.– Т. – М.–Л. : Наука, 1965.–787 с. С. 615.–Характеризуючи діяльність ВІРА з інтродукції рослин для субтропіків, автор відмічає: «По деяких рослинах (австралійські евкالیпти) завдяки інтродукційній роботі В. Ф. Николаєва була залучена величезна видова різноманітність (150 видів)».

1968

25. **Уманський** сільськогосподарський інститут ім. О. М. Горького. – К., 1968. – 120 с.

С. 90–91. – «У 1954 році кафедрі ботаніки очолив доцент В. Ф. Николаєв. З його приходом на кафедрі розгорнулися роботи по інтродукції й селекції ряду квіткових і цибулинних культур: жоржин, флоксів, півників, гладіолусів, тюльпанів, тівонії, нарцисів, лілей тощо. Кафедра зібрала велику колекцію цих культур радянської та зарубіжної селекції. На краще змінився й зовнішній вигляд ботанічного розсадника...»

1973

26. **Рядом с Н. И. Вавиловым** : Сб. воспоминаний. – Изд. 2-е, доп. – М. : Сов. Россия, 1973.

С. 158–166. – Викладено факти з біографії В. Ф. Николаєва, пов'язані з його діяльністю під проводом знаних рослинників М. І. Вавилова та М. М. Кулешова.

27. **Шкільний К. С.** Гладіолуси. – Львів : Вид-во «Каменярь», 1973. – 160 с. С. 111, 115, 116, 120–124, 126–128, 130, 131 – Наведено перелік сортів гладіолусів селекції В. Ф. Николаєва.

1983

28. **Бальдыш Г. М.** Посев и всходы. Страницы жизни академика Н. И. Вавилова. – М. : Знание, 1983. – 192 с.
С. 136–137. – Про зустріч В. Ф. Николаєва з М. І. Вавиловим у березні 1926 р. на Українській станції ВІР під Харковом.

1985

29. **Кончин Е.** Кто спас Кочубеевские сокровища? // Вокруг света. – 1985. – № 10. – С. 20–22.
Нарис про полтавський період життя В. Ф. Николаєва.

1987

30. **Николай Иванович Вавилов** : Очерки, воспоминания, материалы. – М. : Наука, 1987. – 488 с.
С. 238, 240, 247, 252, 456, 473. – Викладено факти з біографії В. Ф. Николаєва, пов'язані з його роботою під проводом академіка М. І. Вавилова.

1988

31. **Вернадський В.** Тієї грізної години // Україна. – 1988. – № 8. – С. 13–15.
С. 14. – В. І. Вернадський згадує у своєму щоденнику про В. Ф. Николаєва.

1990

32. **Кигим С.** Нові надходження музею // Комсомолец Полтавщини. – 1990. – 1 травня – С. 6.
До фондів Полтавського краєзнавчого музею надійшли оригінальні матеріали про життя В. Ф. Николаєва.

1991

33. **Вавилов Н. И.** Отзыв о В. Ф. Николаеве // Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – С. 44.

34. **Видання** Полтавського краєзнавчого музею за 100 років : Бібліографічний покажчик / Уклад. Н. І. Пасько, О. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 64 с.

С. 10, 17, 26, 45. – Бібліографія праць В. Ф. Николаєва, пов'язаних з історією Полтавського краєзнавчого музею.

35. **Власенко И. А.** Николаев: материалы к биографии // Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – С. 37–39.

36. **Власенко І.,** Стадник С. Один із перших // Комсомолец Полтавщини. – 1991. – 14 березня. – С. 2.

Нарис про В. Ф. Николаєва.

37. **Власенко І. О.,** Стадник С. М., Супруненко О. Б. 100 років Пол-

тавському краєзнавчому музею: Сторінки історії. Каталог виставки. – 100 років Полтавському краєзнавчому музею : Наук. читання 26 вересня 1991 р. : Тези доп., каталоги ювілейн. виставок. – Полтава, 1991. – С. 16–30.

С. 26, 28, 29. – Про музеєзнавчу діяльність В. Ф. Николаєва.

38. **Кигим С. Л.**, Супруненко А. Б. Примечания [к тексту] // Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – С. 29–36.

39. **Музей готується до 100-річчя** // Полтавський вісник. – 1991. – 28 червня – 4 липня.

До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею видано книгу спогадів В. Ф. Николаєва.

40. **Супруненко А. Б.** Воспоминания В. Ф. Николаева о Полтавском краеведческом музее первой четверти XX века // Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – С. 3–4.

41. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905–1917)». Библиографический указатель / Сост. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 52 с.

С. 50. – В. Ф. Николаев від 1916 р. – дійсний член Полтавської ученої архівної комісії.

42. **Фонд В. Ф. Николаєва** в Полтавском краеведческом музее / Сост. И. А. Власенко // Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. А. Б. Супруненко – Полтава, 1991. – С. 40–43.

1992

43. **Кигим С. Л.** З історії науково-дослідної роботи Полтавського краєзнавчого музею в галузі природознавства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат. ювілейн. наук. конф. – Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Ч. I. – Полтава, 1992. – С. 15–18.

С. 17–18. – Про природознавчу діяльність В. Ф. Николаєва.

44. **Махно Е. В.** О Полтавском краеведческом музее // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювілейн. наук. конф. – Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Ч. I. – Полтава, 1992. – С. 10–12.

С. 11. – Про В. Ф. Николаєва як завідувача музею: «Завдяки багаторічним зусиллям відданого справі та натхненню колективу під керівництвом В. Ф. Николаєва музейні експонати перетворювалися в добре документовані джерела і ставали базою для глибших наукових досліджень, а сам Полтавський музей уже до 1920-х років по кількості експонатів та їх науковому значенню займав якщо не перше, то одне з самих перших місць в Україні. Саме ця обставина й поставила гостро питання про необхідність більш просторої будівлі для їх розміщення і зберігання».

1993

45. **Документи з історії** Центрального Пролетарського Музею Полтавщини : 36. док. / Упорядн. О. Б. Супруненко / Уклад., авт. публ., док. кум., прим. : С. Л. Кигим, Т. К. Кондратенко та ін. – Полтава, 1993 – 138 с. С. 3, 4, 17, 22, 25, 26, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 37, 66, 68, 70, 71, 72, 95, 101, 103. – *Факти та документи стосовно біографії В. Ф. Ніколаєва, бібліографія його праць.*

1994

46. **Борейко В. Є.** Нариси про репресованих діячів охорони природи України. – К. : Зелений світ, 1994. – 31 с. : фото.

С. 18, 19. – *Про діяльність В. Ф. Ніколаєва.*

47. **Кигим С. Л.,** Кондратенко Т. К. З історії природоохоронного руху на Полтавщині // Актуальні проблеми викладання географії рідного краю : Матеріали наук.-практ. конф., грудень 1994 р. – Полтава, 1994. – С. 29–31.

Про В. Ф. Ніколаєва як одного з активних членів Полтавського товариства любителів природи, створеного В. І. Вернадським.

48. **Полтавський художній музей 1919–1994:** Бібліографічний покажчик / Упоряд. В. Ханко. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – 204 с.

С. 7, 88. – *Про В. Ф. Ніколаєва як члена організованого в Полтаві в 1919 р. Комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Полтавщини, рятувальника історичних і мистецьких цінностей, покинутих у палацах нащадків козацько-старшинських родин на території сучасних Полтавщини, Київщини та Чернігівщини.*

49. **Шудря П.** Полтавський університет // Третя Полт. наук. конф. з іст. краєзн. : Матеріали. – Полтава, 1994. – С. 175–177.

С. 175, 176. – *В. Ф. Ніколаєв – один із засновників Українського Народного Університету при Центральному народному музеї Полтавщини (1918 р.), в. о. професора й декана природничого факультету.*

1995

50. **Андрієць В.** Перший рік діяльності Українського народного університету в Полтаві // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): Матеріали конф. 25 травня 1995 р. – Полтава, 1995. – С. 113–116.

С. 115. – *В останньому семестрі (21.10.1918 – 13.01.1919) діяльності Українського народного університету в Полтаві В. Ф. Ніколаєв викладав на природничому факультеті дисципліну «Вступ до науки про живу природу».*

51. **Борейко В. Е.** Валентин Федорович Николаев (26.07.1889 – 26.02.1973) // Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Том второй (М–Я). – К., 1995. – С. 18–20.

52. **Борейко В. Е.** История заповедного дела в Украине. – Серия : Ис-

торія охорони природи. – Вып. 2. – К., 1995. – 183 с.

С. 35, 51. – *Про діяльність М. Ф. Николаєва в царині заповідної справи.*

53. **Несвіцький О. О.** Полтава у дні революції та в період смуги 1917–1922 рр. : Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.

С. 197. – *Запис від 11 грудня 1920 р.: «У сьогоднішньому номері «Известий» розміщений перелік 32 чоловік, розстріляних за вироком ЧК за контрреволюцію, участь у «повстанцях», у загонах Петлюри С. Арештовані ... завідувач музею В. Ф. Николаєв».*

54. **Рудинський М. Я.** Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.) / Публ., передм. О. Б. Супруненка. – Полтава, 1995. – 40 с.

С. 25, 39. – *Про діяльність В. Ф. Николаєва, якому автор висловлює подяку за допомогу в написанні згаданої праці.*

1996

55. **Коротенко В. В.** Перший завідуючий Полтавським музеєм (М. Олеховський) // Історія України: маловідомі імена, події, факти : Зб. ст. – К., 1996. – С. 76–83.

С. 77, 78, 82. – *Про родинні зв'язки В. Ф. Николаєва з М. О. Олеховським.*

1998

56. **Бохняк О.** Мар'янівський соловейко // Сад. Виноград і Вино України. – 1998. – № 8–9. – С. 46.

Про співпрацю В. Ф. Николаєва з народним артистом СРСР, України та Росії, відомим співаком Іваном Семеновичем Козловським.

57. **Кигим С.** З історії Полтавського краєзнавчого музею (завідувачі музею – ботаніки брати Николаєви) // Четверта Полт. наук. конф. з іст. краєзн. : Матеріали до 825-річчя із часу першої літописної згадки міста Полтави та 1100-річчя появи першого поселення на її території. – Полтава, 1998. – С. 54–57.

58. **Халимон О. В.** Гербарій Полтавського краєзнавчого музею // Сучасні погляди з популяризації природничих наук : Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. спец. та студ. молоді, присвяч. пам. В. І. Вернадського. – Полтава, 1998. – С. 59–61.

С. 59, 60. – *Про роль В. Ф. Николаєва в розвитку гербарної справи в Полтавському краєзнавчому музеї.*

1999

59. **Анненкова А.** Спогади про зустрічі, розмови // Полтавська думка. – 1999. – 21 травня. – С. 1.

18 травня 1999 р. в Полтавському краєзнавчому музеї відбувся круглий стіл, присвячений 110-річному ювілею вчених-біологів та музеєзнавців М. І. Гавриленка та В. Ф. Николаєва.

2000

60. **Кигим С. Л.** З історії Полтавського краєзнавчого музею: завідуючи музеєм, завідуючи природничим відділом музею – вчені-природознавці (1891–1943) // Музеї. Меценати. Колекції : Зб. наук. пр. – К. – Полтава : Археологія, 2000. – С. 7–84 : фото.

С. 78, 79, 81, 82, 83. – Про діяльність В. Ф. Николаєва.

61. **Кигим С. Л.** Пам'яті вчених-музеєзнавців // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1. – 2. – С. 131.

Про вшанування пам'яті В. Ф. Николаєва у зв'язку з його 110-річчям, проведення круглого столу в Полтавському краєзнавчому музеї 18 травня 1999 р.

62. **Коротенко В. В.** Родовід та родинні зв'язки Михайла Олександровича Олеховського – першого завідуючого Полтавським музеєм // Музеї. Меценати. Колекції : Зб. наук. пр. – К. – Полтава : Археологія, 2000. – С. 85–89.

С. 86, 87. – Про родинні зв'язки В. Ф. Николаєва з М. О. Олеховським.

2001

63. **Борейко В. Е.** История охраны природы Украины. X век – 1980. Изд. 2-е, доп. – Серия : История охраны природы. – Вып. 24. – К., 2001. – 544 с. : фото.

С. 20, 36, 37, 39, 297, 339, 351. – Про В. Ф. Николаєва та його природоохоронну діяльність.

64. **Дроздова О. В.** Видавнича та інформаційно-бібліографічна діяльність просвітницьких осередків Полтавщини (другої половини XIX – початку XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.

С. 11, 12. – Про діяльність В. Ф. Николаєва.

2004

65. **Кигим С.,** Кондратенко Т., Халимон О. Фонди видатних учених-природознавців у Полтавському краєзнавчому музеї // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2004. – С. 285–289.

С. 228. – Про фонд В. Ф. Николаєва в Полтавському краєзнавчому музеї.

66. **Місостов Т.** Вихованець Харківського університету В. Ф. Николаєв – один із перших директорів Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2004. – С. 77–85.

2005

67. **Академік М. І. Вавилов** і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, О. В. Халимон ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава : Верстка, 2005. – 180 с. : фото.

С. 36, 37, 124, 125. – Про діяльність В. Ф. Николаєва та його творчі

зв'язки з академіком М. І. Вавиловим.

68. **Академік** Микола Іванович Вавилов і розвиток аграрної науки в Україні : Зб. іст.-наук. нарисів, док., бібліограф. мат. / Уклад. : М. В. Зубець, В. А. Вергунов, В. М. Самородов. – К. : Аграрна наука, 2005. – 581 с.

С. 13, 170, 347, 348, 429, 485, 511, 541, 569. – Про діяльність В. Ф. Ніколаєва та його творчі зв'язки з академіком М. І. Вавиловим.

69. **Вавилов Н. И.** Отзвѣв о В. Ф. Николаеве (18.01.1940 г.) // Академік М. І. Вавилов і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, О. В. Халимон; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 37.

69. **Халимон О.** Полтавська школа садівництва і городництва та її парк // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – С. 419–438.

С. 428, 429. – Студент-природник Харківського університету В. Ф. Ніколаєв у першому півріччі 1914/1915 навчального року викладав у Полтавській школі садівництва й городництва хімію, геометрію, ботаніку та латину.

2006

71. **Архипова Л. А.** Курганская государственная сельхозакадемия: прошлое, настоящее... – Курган, 2006. – 272 с.

С. – 13, 15, 26, 75. – Про викладацьку діяльність В. Ф. Ніколаєва в м. Кургані. С. 13. – «За приведення до зразкового стану кафедр [Курганського сільськогосподарського інституту] до нового навчального року (наказ від 30 вересня 1945 р.) ... зав. кафедри рослинництва доцент Ніколаєв В. Ф. преміювався комплектом меблів для помешкання: книжковою шафою, тумбочкою, столом і трьома кріслами».

С. 26. – «Працюючи в Курганському СГІ, зав. кафедри рослинництва В. Ф. Ніколаєв довів, що в умовах Курганської області можна вирощувати до 60 видів с.-г. рослин».

72. **Кигим С. Л.** З історії природничого відділу Полтавського краєзнавчого музею // Полтавський краєзнавчий музей : Зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – С. 415–472 : фото.

С. 415, 418, 419, 420, 429, 434, 435. – Про музеєзнавчу діяльність В. Ф. Ніколаєва.

73. **Самородов В. М.** Брати Ніколаєви – першопрохідці природно-заповідної справи Полтавщини // Природоохоронний рух на Полтавщині : Матеріали наук.-практ. конф. – Полтава, 2006. – С. 13–16.

2007

74. **Вадим Щербаківський:** 1876–1957–2007 // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 4 [спецвипуск]. – 292 с.

С. 16, 87, 88, 89, 90, 123, 142, 147, 151, 154, 291 – Наведені цікаві факти з біографії В. Ф. Ніколаєва [у тексті – Миколаєв. – Авт.]

2008

75. **Вергунов В. А.** Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. – К. : Аграрна наука, 2008. – Ч. 2. – 568 с.

С. 58, 442. – Про В. Ф. Ніколаєва як одного із співзасновників у 1916 р. Полтавського болотного дослідного поля – першої стаціонарної наукової установи з культури боліт і їх вивчення в Україні.

76. **В. І. Вернадський** і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим ; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 260 с. : фото.

С. 19, 59, 151, 153, 245. – Викладено факти з біографії В. Ф. Ніколаєва та про його творчі зв'язки з академіком В. І. Вернадським.

77. **Гармаш Т. П.** Розвиток охорони природи на Полтавщині (XIX – поч. XX ст.) / Наук. ред. О. Я. Пилипчук. – К. : Акад. наук. вищ. освіти України, 2008. – 183. с.

С. 10, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 93, 105, 106, 132, 133, 134, 135, 136, 154, 164, 169, 170, 173, 174. – Про музеєзнавчу, лекторську та природоохоронну діяльність В. Ф. Ніколаєва.

2009

78. **Гармаш Т. П.** Портрети діячів природоохоронної справи: Полтавщина (XIX – поч. XX ст.) : монографія. – Полтава : ТОВ АСМІ, 2009. – 196 с. : фото.

С. 128, 134, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 173. – Про В. Ф. Ніколаєва та його природоохоронну діяльність.

79. **Природознавець** Микола Гавриленко: епоха та пам'ять / Уклад. : В. М. Самородов, С. Л. Кигим ; наук. ред. М. В. Гриньова. – Полтава, 2009. – 203 с. : фото.

С. 73, 162, 168, 190. – Про діяльність В. Ф. Ніколаєва.

82. **Халимон О.** «Рослинник в широкому розумінні» (до 120-річчя від дня народження ботаніка В. Ф. Ніколаєва) // Край. – 2009. – № 66. – С. 18–19.

2011

81. **Володимир Іванович Вернадський.** Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування: А–Г / Уклад. : С. О. Онищенко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв та ін. – К., 2011. – 824 с.

С. 718, 719, 726, 728. – Про В. Ф. Ніколаєва та його творчі зв'язки з академіком В. І. Вернадським.

82. **Гербарії України.** Index Herbariorum Ukrainicum / Ред.-укл. к. б. н. Н. М. Шиян. – К. : Альгерпрес, 2011. – 442 с.

С. 237, 240, 379, 387. – Про діяльність В. Ф. Ніколаєва (V. Nikolaiev) у царині гербарної справи.

2012

83. **Володимир Іванович Вернадський.** Листування з українськими

вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / Уклад.: О. С. Онищенко, В. Ф. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2012. – 742 с.

С. 675, 677, 678. – Про В. Ф. Ніколаєва та його творчі зв'язки з академіком В. І. Вернадським.

84. **Володимир Іванович Вернадський.** Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 2: О–Я / Уклад.: О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2012. – 692 с.

С. 185, 186, 187, 189, 539, 571 – Про В. Ф. Ніколаєва та його творчі зв'язки з академіком В. І. Вернадським.

85. **Ревегук В. Я.** Національне відродження Полтавського краю: тернистий шлях до свободи. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 180 с.

С. 131. – Про виступ з вітальним словом 21 квітня 1918 р. голови загальноміського Українського народного університету В. Ніколаєва на відкритті цього навчального закладу в Полтаві.

86. **Халимон О. В.** Федір Курінний: епізоди життя та наукової творчості // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. VII. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 437–446.

С. 439. – В. Ф. Ніколаєв – викладач біологічних дисциплін Полтавського педагогічного інституту (згодом Інституту народної освіти) в 1920–1923, 1938–1940 рр.

2013

87. **Короленко В. Г.** Дети подземелья; Дневники (1917–1921). – Харьков: Фолио, 2013. – 445 с.

С. 82, 85, 204. – Згадки про Ніколаєва [швидше за все, В. Ф. Ніколаєва. – Авт.] як помічника Полтавського губернського комісара.

2014

88. **Булава Л. М.** Ніколаєв Валентин Федорович // Географічна освіта в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка: історія в особах, 1914–2014р.: Зб. ст. регіон. наук. конф., 11 квітня 2014 р. / За ред. Л. М. Булави. – Полтава, 2014. – С. 17–21: фото.

89. **Кигим С. Л.** Діяльність перших завідувачів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Полтавська державна сільськогосподарська станція імені М. І. Вавилова // 130 років служіння науці: Зб. наук. пр., присв. 130-річчю з дня засн. Полт. держ. с.-г. досл. ст. ім. М. І. Вавилова. 28 жовтня 2014 р. – Полтава, 2014. – С. 56–61.

С. 57, 60, 61. – Про діяльність В. Ф. Ніколаєва.

90. **Рогожа М. М.** Нариси з історії зоогеографічної науки в Україні (1859–1941): орнітологічний аспект: Монографія. – К.: Кондор-Видавництво, 2014. – 369 с.

С. 34, 179. – Про публікації В. Ф. Ніколаєва з питань орнітології.

91. **Самородов В. М.**, Кигим С. Л. Микола Ніколаєв – життя у царині природознавства та освіти // Теоретичні та прикладні аспекти розвитку природничих дисциплін : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Полтава, 2014. – С. 24–30.

С. 24, 25. – Про діяльність В. Ф. Ніколаєва.

2015

92. **Кигим С.** Нові сторінки з історії Полтавського краєзнавчого музею: повертаючись через сторіччя // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. X. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – С. 370–377 : фото.

Наведено лист В. Ф. Ніколаєва до В. І. Вернадського, який знайомить зі сторінками історії природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства періоду Першої світової війни.

93. **Шендрик Л. І.** Ф. Павловський як музейник. Доля колекції І. Ф. Павловського: у пошуках істини // Край. – 2015. – № 131. – С. 5–8. С. 6, 7. – *Спогади В. Ф. Ніколаєва як джерело колекції відомого історика І. Ф. Павловського.*

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ В. Ф. НІКОЛАЄВА

1915

1. **Как народному** учителю устроить в своей школе небольшой биологический музей / В. Ф. Николаев. – Полтава, 1915. – 41 с. [Прилож. к изд. «Педагогический журнал для учащихся Народных школ Полтавской Губернии»].

1917

2. **Ежегодник** музея Полтавскаго Губернскаго Земства. 1914–1915 гг. / Ред. В. Ф. Николаев. – Полтава : Типограф. Д. Н. Подземскаго, 1917. – № 3–4. – 95 с.

1918

3. **Матеріали** до української наукової термінології: Матеріали до термінології по природознавству. Ч. I: Назви звірів, птахів, комах та інших животин / В. Ф. Ніколаєв [упорядн.]. – Полтава : Електр. друк. Я. В. Брауде, 1918. – 60 с.

4. **Покажчик** літератури по вивченню природи Полтавщини / Склад В. Ф. Ніколаєв – Полтава, 1918. – 18 с.

5. **Покажчик** літератури по вивченню природи Полтавщини / В. Ф. Ніколаєв // Педагогічний журнал. – 1918. – № 4–5.

6. **Природні** багатства Полтавщини / В. Ніколаєв // Вільний Голос. – 1918. – 5 червня.

1919

7. **Полтавщина:** Підсоби́к до вивчення Полтавської губернії. Вип. перший / К. К. Лісовська, В. Ф. Ніколаєв. – Полтава, 1919. – 86 с.

8. **Рослинність** багниць західної частини Полтавщини / В. Ф. Ніколаєв // Щорічник Полтавського Народного Природничого музею. 1916–1918. – №5, 6. 7. – Полтава, 1919. – С. 33–59.

1921

9. **Центральний** Пролетарський Музей Полтавщини, його утворення, організація і завдання / В. Ф. Ніколаєв, М. Гаврилів // Бюл. Народньої Освіти. – Полтава, 1921. – Ч. 1–3
. – С. 59–62.

1929

10. **Николаев В. Ф.** К морфологии и систематике каучуконосного растения – гуаюла // Тр. по прикл. ботан. генет. и селекц. – 1929. – Т. XXII. Вып. 4. – С. 209–276.

1932

11. **Влажные** субтропики СССР и работа Сухумского отделения ВИР / В. Ф. Николаев // Социалистическое растениеводство. – 1932. – № 1. – С. 59–77.

12. **Промышленное** использование дубильных акаций / В. Ф. Николаев // Советские субтропики. – 1932. – № 1. – С. 47–60.

1933

13. **Использование** и разведение эвкалиптов / В. Ф. Николаев. – Сухуми, 1933. – 15 с.

1934

14. **Сем. Бобовых** – Leguminosae / В. Ф. Николаев // Эфиромасличные растения, их культура и эфирные масла. – Л., 1934. – Т. 2. – С. 203–216.

15. **Эвкалипты** Eucalyptus Sp. / В. Ф. Николаев // Эфиромасличные растения, их культура и эфирные масла. – Л., 1934. – Т. 2. – С. 304–387.

1936

16. **Азими́на** – новая плодовая культура / В. Николаев // Советские субтропики. – 1936. – № 2. – С. 52–56.

1945

17. **Агротехника** культури сахарной свеклы в Зауралье [Плакат] / В. Ф. Николаев. – Курган : Изд-во Облсельхозотдела, 1945.

18. **Перспективы** культуры кукурузы в Зауралье [Плакат] / В. Ф. Николаев. – Курган : Изд-во Облсельхозотдела, 1945.

1957

19. **Чому в Умані** нема станції юннатів? // Уманська Зоря. – 1957. – 24 листопада. – С. 2.

1973

20. **[Воспоминания** о академике Н. И. Вавиловe] / В. Ф. Николаев // Рядом с Н. И. Вавиловым : Сб. восп. – Изд. 2-е, доп. – М.: Сов. Россия, 1973. – С. 158–166.

1987

21. «**Не боги горшки обжигают**» [Воспоминания о академике Н. И. Вавиловe] / В. Ф. Николаев // Николай Иванович Вавилов: очерки, воспоминания, материалы. – М. : Наука, 1987. – С. 238–245.

Те ж саме : Академік Микола Іванович Вавилов і розвиток аграрної науки в Україні : зб. іст.-наук. нарисів, документів, бібліогр. мат. / Уклад. : М. В. Зубець, В. А. Вергунов, В. М. Самородов та ін.; наук. ред. : В. А. Вергунов, В. М. Самородов. – К. : Аграр. наука, 2005. – С. 429–437.

1991

22. **Из истории** Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / В. Ф. Николаев / Под ред. А. Б. Супруненко. – Полтава, 1991. – 45 с.

1993

23. **Полтавское Общество** Любителей Природы / В. Н. [В. Николаев] // Документи з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщини : Зб. докум. / Упорядн. О. Б. Супруненко. – Полтава, 1993. – С. 30, 31.

Післямова

Все прах земний, тільки діло і слово
наше праведне останеться навіки.

П. О. Куліш

Зародження та створення Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського пов'язане з науковою й громадською діяльністю В. В. Докучаєва. Музей формувався як природничо-історичний, тому сприяли не тільки ідеї Василя Васильовича, а й послідовна та цілеспрямована діяльність з їх розвитку його палкого послідовника, першого завідувача Михайла Александровича Олександровського.

Подальші очільники музею – Микола Федорович Николаєв та Валентин Федорович Николаєв – розширили природничу складову діяльності установи. Водночас із посиленням вивчення природних умов на суто науковій основі вони зробили музей потужним центром охорони природи в сучасному розумінні цього поняття.

При цьому завдяки їхній діяльності в цій царині розроблений природно-заповідний каркас Полтавщини, а також засади просвітницької та видавничої діяльності із залученням до цього широких верств населення.

Ця діяльність мала настільки професійно-якісний характер, що була помітена одним із найкращих учнів В. В. Докучаєва – натуралістом світового виміру В. І. Вернадським. Володимир Іванович працював і спілкувався із завідувачами музею, він вплинув на їхню діяльність у різних напрямках природознавства, згуртувавши в березні 1918 р. на заснування Полтавського товариства любителів природи.

Такого прецеденту на теренах Полтавщини більше ніколи не спостерігали. Товариство – добровільне об'єднання представників різних верств населення – внесло новий стимул для музейників, сприяло їхній науковій діяльності з дослідження природи Полтавщини.

Разом із цим М. О. Олександровського, М. Гр. Николаєва та В. Гр. Николаєва слід уважати першопроходцями музейної справи, завдяки їхнім зусиллям і відданості улюбленій справі музей постійно поповнювався новими різноманітними експонатами краєзнавчого спрямування. Усе це сприяло тому, що у 20-х рр. ХХ ст. він перетворився на один із перших в Україні за кількістю різноманітних експонатів та за численністю експозицій величезного науково-соціального спрямування.

Саме це зробило музей центром просвітницької роботи, адже загані експозиції стали справжніми класами та аудиторіями для учнівської та студентської молоді. Цим самим музей із покоління в покоління сприяв і сприяє підвищенню загального рівня культури, гуманності суспільства, його цивілізованості.

Усе викладене в книзі свідчить про те, що М. О. Олександровський, М. Гр. Николаєв та В. Гр. Николаєв були не тільки сучасниками своєї епохи, а й активними суб'єктами історії, які вміло репрезентували свою добу. Тому їхня творча спадщина має потужний джерелознавчо-інформаційний потенціал. Він ще далеко не висвітлений і заслуговує на пильну увагу дослідників минулими різних напрямів. Своїми справами перші директори музею залишили по собі добру пам'ять, що є ознакою нескінченності їхнього життя.

У підсумку слід зазначити, що, торкнувшись постатей та надбань лише трьох огільників Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, можна стверджувати, що прогресивний досвід, накопичений багатьма поколіннями його співробітників, потребує детального вивчення. Отримані при цьому факти будуть сприяти спадковості поколінь заради розвитку регіональної наукової думки.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аверин В. 68, 79
Адамович П. Л. 71
Андрієць В. 125
Анненкова А. 126
Арнольд В. 27, 87
Архипова Л. А. 128
Афіані В. Ю. 49, 77, 81, 129
- Байков А. І.** 121
Байрак О. М. 47, 75
Бальдиш Г. М. 122
Барабаш Т. 61
Барков М. М. 10
Батюшков В. Д. 11, 37
Белько О. О. 46
Бельше В. 85
Беркос М. А. 28
Біляшівський М. Ф. 22, 46
Бобровський П. П. 18, 21, 27, 38, 47
Богинська Г. І. 8, 37
Богославський М. А. 27
Божко М. Ф. 8, 20
Божко (Олеховська) О. М. 8, 19
Бордаков П. П. 71
Борейко В. Є. 4, 74, 75, 95, 124, 125, 126
Борисова А. 121
Бородін Д. М. (Бородин Д. Н.) 57, 69
Борткевич В. М. 57, 66, 69, 79
Бохняк О. 126
Бояренцев С. М. 78
Бризгалін І. А. 96, 119
Булава Л. М. 4, 50, 130
- Бутович Г. 28
Буш М. А. 87
- Вавилов М. І.** (Вавилов Н. И) 82, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 111, 117, 121, 122, 123, 127, 132, 133
Васильківський С. І. 28
Ващенко Г. 121
Вересай Остап 17
Вергунов В. А. 49, 50, 127, 128, 133
Вернадська Н. Є. 16, 45, 47
Вернадський В. І. (Вернадский В. И.) 3, 5, 11, 12, 16, 17, 22, 30, 33, 38, 39, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 58, 59, 66, 74, 81, 84, 91, 92, 116, 123, 128, 129, 130, 134
Вінер В. В. 12, 16, 38, 41
Власенко І. 4, 45, 46, 47, 123, 124
Власівський Ф. І. 84
Вовк Ф. К. 22
Волков В. О. 28
Воронов Ю. М. 87
Вороновська Л. 85, 87
Ворцепньова М. С. 76
- Гавриленко М. І.** (Гавриленко Н. И) 48, 75, 79, 126
Гаврилів М. 131
Гаврилюк В. А. 5, 106
Галайко К. А. 61
Гармаш Т. П. 4, 48, 76, 77, 128, 129
Геккель Е. 85
Гергель М. Н. 28

- Гладиревський І. 28
 Глібко М. 121
 Год Б. 46, 74, 75
 Гриньова М. В. 49, 74, 77, 129
 Гриньова М. Ф. 74
 Грищенко Н. Ф. 50
 Гроссгейм О. А. 87
 Гудим В. В. 47
 Гуров М. О. 17
- Дейтон В. 112
 Демченко І. 121
 Докучаєв В. В. 3, 4, 5, 10, 11, 12, 18,
 22, 23, 24, 28, 30, 31, 32, 37, 38,
 39, 41, 48, 49, 88, 91, 134
 Дроздова О. В. 48, 76, 127
 Дубровіна Л. А. 49, 76, 81, 129
 Дубровский П. М. 21, 22, 23
- Ж**илинський Й. І. 17
 Жуковський П. М. 87
 Журавльова О. М. 61
- З**айка І. 119
 Закаложний В. М. 48
 Залеський В. К. 87
 Запрягаєва В. І. 109
 Зарецький І. А. 25, 28, 75
 Зубець М. В. 127, 133
- И**лличевський О. 68
 Ильин М. М. 120
- И**ванов М. Р. 97
 Иванова К. В. 97
 Іллічевський С. О. 72, 80, 120
 Імшенецький Я. К. 7, 29, 43
- К**алінін М. І. 63
 Камінський Г. П. 21
 Кант 85
 Кигим С. Л. 4, 46, 47, 48, 49, 50, 74,
 75, 76, 78, 81, 123, 124, 126, 127,
 128, 129, 130
 Кириченко А. Н. 69
- Кіржаєв С. М. 77, 129
 Кіяніцин В. С. 31
 Клименко С. В. 5, 111
 Ковалик С. В. 10
 Козловський І. С. 126
 Колесникова Н. 10
 Кондратенко Т. К. 74, 124, 127
 Коновал О. Я. 90
 Кончин Е. 4, 122
 Короленко В. Г. 95, 130
 Коротенко В. В. 4, 9, 46, 47, 50, 74,
 126
 Котляревський І. П. 28, 29
 Кучубей С. В., князь 25
 Краузе Ернст 12, 38
 Краснов А. М. 25, 57, 87, 88
 Кривобок В. М. 49
 Кривобок Г. М. 49
 Кричевський В. Г. 28
 Ксьонзенко О. І. 28
 Кузнецов М. І. 87
 Кулешов М. М. 96, 97, 98, 122
 Куліш П. 134
 Курдюмов М. В. 57
 Курінний Ф. К. 60, 61, 62, 72, 73, 74,
 77, 80, 129
 Кушніренко В. П. 61, 62, 67, 72, 73, 80
- Л**евандовський Б. Г. 12
 Лепченко А. Ф. 90
 Лисенко Т. Д. 103
 Литвиненко В. М. 8
 Литвиненко Н. М. 5, 20, 30
 Литвинова М. 45
 Ліньова Є. Е. 17
 Лісовська К. К. 95, 131
 Ліховіцер В. Г. 62
 Лобурець В. 75
 Локоть Т. В. 41
 Лоренс Ф. К. 27
 Лось-Рошковський Ф. Н. 71
- М**анжос Л. Ф. 27
 Марков М. П. 27
 Мартинович П. Д. 17, 28

- Махно Е. В. 124
Мекленбург-Стрілицькі 88
Мечников І. І. 9
Мицюк О. 43
Місостов В. Є. 85, 113
Місостов Т. Є. 85
Місостов Т. О. 85, 127
Місостова Н. В. 5, 63, 85, 103, 104,
107, 112, 113, 117
Місостова О. Т. 85, 113
Морозевич Ю. А. 16
Мощенко К. В. 73
Мясоєдов Г. Г. 28
- Насонов Н. В.** 27
Несвіцький О. О. 95, 125
Нестуля О. О. 46, 73
Ніколаєв Д. М. 61, 62, 63, 85, 86
Ніколаєв Ф. Ф. 54, 85, 90
Ніколаєва Л. М. 61, 85
- Оглоблин Д.** 19, 68, 118
Оголевець В. 59, 71
Олеховська М. Є. 8, 18, 19, 30, 32, 59
Олеховська Н. М. 8, 18, 19, 32, 89,
102
Олеховський А. О. 8, 9
Олеховський В. О. 8, 9
Олеховський М. О. 8, 18, 19, 30, 37
Опара Н. М. 49, 50
Онищенко С. О. 49, 77, 81, 129
Оппоков Є. В. 22, 45
Орловський М. І. 25
Отоцький П. В. 12, 38
- Павлов О. П.** 27
Павловський І. Ф. 130
Падалка Л. В. 16
Панасенко Т. В. 47
Пасько Н. І. 73
Пачоський Й. К. 57, 79, 88, 115
Пашина Н. М. 61
Перебийніс В. П. 61
Петлюра С. 95, 125
Потебня А. О. 54
- Пушкін О. С. 61
- Ракітін Д.** 121
Ревегук В. Я. 129
Риженко Я. О. 73
Рклицкий М. 42
Рогожа М. М. 130
Родзянко А. Н. 12
Ротач П. 75
Рудинський М. Я. 93, 119, 125
Русова С. 47
Рыклис И. Г. 50
- Сабанін О. М.** 17
Савич М. К. 11, 37
Самбікин М. 80
Самородов В. М. 4, 47, 48, 49, 75, 76,
78, 81, 103, 106, 107, 111, 127,
128, 129, 130, 133
Симонович Н. 20
Ситник К. М. 48, 76, 81, 128
Скаржинська К. М. 18, 21
Скічко О. 8
Смольський М. 105
Соболев Д. М. 87
Соколовський Ю. Ю. 22, 43
Сосновский М. 41
Спесивцев П. В. 90, 119, 120
Спиноза 85
Стадник С. М. 48, 76, 123
Стецюк Н. О. 75
Стопневич 80
Стронський М. Я. 10
Супруненко О. Б. (Супруненко А. Б.)
4, 46, 47, 73, 74, 123, 124, 125,
133
Сушкін П. П. 87
- Талієв В. І.** 87
Танфільєв Г. І. 12
Терещенко Ю. Ф. 5
Тиха М. Г. 61
Тімірязев К. А. 19
Тітков О. В. 47
Третьяков С. Ф. 22, 24, 49

Уоллес А. 85

Федоров А. А. 121

Фабр Ж. А. 85

Ферхмін А. Р. 12, 38

Флеров А. Ф. 90

Фомін О. В. 87

Халимон О. В. 77, 126, 127, 129

Ханко В. 125

Цицин М. В. 112

Чернишов Ф. М. 16

Чернов А. 49

Чиркова М. Ю. 50

Шевелєв В. О. 30

Шендрик Л. 130

Шиян Н. М. 49, 129

Шкільний К. С. 122

Шльков Г. Н. 121

Шопенгауер 85

Штебер К. Е. 85, 100, 102, 105, 108,
111

Шудря П. 125

Шумков А. А. 50

Щербаківський В. М. 22, 58, 74, 128

Яната О. Я. 90

Яременко М. Є. 8

Ячевський А. А. 54

ЗМІСТ

<i>ВСТУП</i>	3
ГЛАВА 1. ОДИН ІЗ КРАЩИХ ЛЮДЕЙ ПОЛТАВИ.....	7
Основні дати життя і діяльності М. О. Олеховського	37
Література про життя та діяльність М. О. Олеховського.....	40
Хронологічний показчик наукових праць М. О. Олеховського.....	51
ГЛАВА 2. «РОБОТА В МУЗЕЇ СТАЛА ЦЕНТРОМ ЙОГО ЖИТТЯ...».....	53
Основні дати життя і діяльності М. Ф. Ніколаєва	65
Література про життя та діяльність М. Ф. Ніколаєва.....	68
Хронологічний показчик наукових праць М. Ф. Ніколаєва.....	79
ГЛАВА 3. ЛЮДИНА ВЕЛИКОЇ ЕРУДИЦІЇ.....	83
Основні дати життя і діяльності В. Ф. Ніколаєва.....	115
Література про життя та діяльність В. Ф. Ніколаєва	118
Хронологічний показчик наукових праць В. Ф. Ніколаєва.....	131
<i>ПІСЛЯМОВА</i>	134
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	136

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Історико-бібліографічна серія
«Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини:
факти, документи, бібліографія»

Книга 11

Самородов Віктор Миколайович
Кигим Світлана Леонідівна

ПОСТАТІ

ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНИЦТВА ПОЛТАВЩИНИ (XIX – XX ст.)

Науковий редактор В. М. Самородов
Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректор Л. М. Калашник
Обкладинка Н. А. Васільєвої
Комп'ютерна верстка Н. А. Васільєвої

Мова українська, російська

Підписано до друку 15.09.2016. Формат 60x80/16.
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Ум. друк. арк. 8,1.
Ум. фарб.-відб. 8,6. Обл.-вид. арк. 9,5.
Тираж 100 прим. Вид. №44.

Видавець і виготівник: ПП «Дивосвіт».
36014, Полтава, вул. Соборності, 37, оф. 25.
Тел. (0532) 60-27-76.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ
ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНУ СЕРІЮ
**«Постаті аграрної та біологічної науки Полтавщини:
факти, документи, бібліографія»**,
*засновану доцентом Полтавської державної аграрної академії
В. М. Самородовим у 2005 р.*

Академік М. І. Вавілов і Полтавщина:

факти, документи, бібліографія / Уклад.: Самородов В. М.,
Халимон О. В.; Наук. ред. В. А. Вергунов. –
Полтава: Верстка, 2005. – 180 с. – (Кн. 1).

В. В. Докучаєв і Полтавщина:

факти, документи, бібліографія / Уклад.: Самородов В. М.,
Кигим С. Л.; Наук. ред. К. М. Ситник. –
Полтава: Верстка, 2007. – 184 с. – (Кн. 2).

«Велика єдність праці і культури»:

штрихи до портрета сорто-випробувальника
і селекціонера Петра Шеренгового/
Уклад.: Самородов В. М., Дениско Т. О., Каневська Л. П.;
Наук. ред. В. М. Самородов. –
Полтава: Верстка, 2006. – 72 с. – (Кн. 3).

Серед квітів і трав:

штрихи до портрета ботаніка та природоохоронця
Олени Байрак / Уклад.: Самородов В. М., Козельська Г. А.;
Наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава:
Верстка, 2007. – 84 с. – (Кн. 4).

В. І. Вернадський і Полтавщина:

факти, документи, бібліографія / Уклад.: Самородов В. М.,
Кигим С. Л.; Наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава:
Полтавський літератор, 2008. – 260 с. – (Кн. 5).

«Серця золотий запас»:

штрихи до портрета вченого, організатора аграрної науки
Федора Почерняєва / Уклад.: Нагаєвич В. М., Самородов В. М.;
Наук. ред. В. П. Рибалко. – Полтава:
РВВ ПДАА, 2009. – 104 с. (Кн. 6).

Природознавець Микола Гавриленко:

епоха та пам'ять / Уклад.: Самородов В. М., Кигим С. Л.;
Наук. ред. М. В. Гриньова. –
Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 203 с. (Кн. 7).

Бентежний талант хлібороба:

штрихи до портрета агроеколога Семена Антонця/
Уклад.: Самородов В. М., Поспелов С. В.;
Наук. ред. Самородов В. М. – Полтава:
Дивосвіт, 2010. – 236 с. (Кн. 8).

В. І. Сазанов:

портрет розбудовника сільськогосподарської
дослідної справи та громадянина/
Уклад.: Вергунов В. А., Самородов В. М.;
Наук. ред. Вергунов В. А. – Полтава:
РВВ ПДАА, 2011. – 174 с. (Кн. 9).

Апостол раціонального рільництва С. Ф. Третяков /

Уклад.: Вергунов В. А., Самородов В. М., Опара Н. М.;
Наук. ред. Вергунов В. А. –
Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 174 с. (Кн. 10).

